

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Meij, C.O. (Otto) van der

Title: Tussen Oranje en Spanje : de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

Issue Date: 2012-10-25

Hoofdstuk 8

Gezins- en familielevens

De elites te Breda ondergingen in de loop van de tijd grote wijzigingen qua structuur en samenstelling. Niet alleen was er door de politieke omstandigheden weinig standvastigheid onder de groep regenten, ook oude families hadden moeite stand te houden. De tweedeling binnen het patriciaat tussen een politieke elite enerzijds en een sociaal-economische elite anderzijds had belangrijke consequenties voor wat betreft de sociale omgang in de stad. Een van de weinige constanten daarbinnen vormde het eigen gezins- en familielevens en hieraan verbonden rituelen. De plaats van het gezin en ieder lid daarbinnen was hier in belangrijke mate aan gekoppeld. Tegelijk bracht dit een zekere spanning met zich mee voor wat betreft individuele wensen. Terwijl de familie er was voor de continuïteit, streefden sommige gezinsleden soms ook alleen hun eigen geluk na.

Begin

Doop

Het leven van ieder individu bestaat uit een aantal ritens of passages die elk belangrijk zijn voor de verdere levensloop. De doop was in de eerste plaats een teken van ontvangst van het nieuwe leven in de kerkelijke gemeenschap. Daarnaast speelden familiebetrekkingen reeds aan het begin van het leven een grote rol. Door de hoge kindersterfte was het van belang de doop zo snel mogelijk na de geboorte te laten plaatsvinden: doopgetuigen werden daarom met zorg en ruim vantevoren gekozen. Voor de peter en meter zocht men altijd binnen een zeer kleine kring van naaste bloedverwanten - een van de (schoon)ouders en een zus of broer - of een enkele keer een hoogwaardigheidsbekleeder, met wie men bevriend was of wiens patronage men zocht. De rol van de familie blijkt behalve uit de aanwezigen, verder vooral uit de naamgeving. Het kind kreeg meestal de naam van grootouders, andere familieleden of de peter mee. De variëteit aan voornamen in de vroegmoderne tijd was mede daardoor meestal niet erg groot. Behalve een plechtige gebeurtenis, was de doop ook nog een feestelijke aangelegenheid. Een kind kon een zilveren present in de vorm van een schaal of kom, een beker of 'telioor', lepels of vorken cadeau krijgen. Sommige hiervan, met name de telioren, worden vaak vermeld in boedelinventarissen. Zeldzamer waren in dat opzicht doopkieren. In de kamer waarin zij stierf werd bij kastelein Anna de Maubus onder andere 'een witten doopdweijl ge-

traliet met een goude kantje' aangetroffen.¹ Behalve enkele andere memento's, bewaarde zij daar tevens een stuk eenhoorn dat zij menigmaal hopen op verlossing zal hebben vastgeklampt - 'omme in twijfel' staat er dan ook keurig tussen haakjes achter geschreven.

Soms trad ook het stadsbestuur op als collectief bij de plechtigheid, al werd het dan bij de doop zelf uit praktische overwegingen door een of twee personen vertegenwoordigd. Zo stond de stad peter over een dochter van drossaard Bentinck, Maria, bij welke gelegenheid in 1679 de vader een zogenaamde pillegift van drieduizend gulden in geld of de waarde in zilverwerk werd gegund.² Burgemeester mr. Willem van Bergen die de stad zou vertegenwoordigen bij de doop op zijn landgoed in het Overijsselse Diepenheim arriveerde echter één dag te laat, waardoor de plaats van de stad bij de doop werd ingenomen door een broer van de drossaard, sergeant-majoor Hendrik Bentinck.³ Deze onfortuinlijke misser zou de stad uiteindelijk nog duur komen te staan, want op aandrang van de andere burgemeester mr. Pieter van Luchtenberg zou de pillegift (mogelijk ter compensatie voor deze misser) nog hoger uitvallen: richting de vierduizend gulden.⁴ Hoe hoger de status van de boreling, hoe groter de gift die werd gezocht of aangeboden. Drossaard Van den Wijngaarden schonk de katholieke kerk in 1586-7 uit dankbaarheid drie gulden en één stuiver voor zijn jongstgeborene plus diens gewicht in rogge.⁵ Omgekeerd besloot de magistraat in 1649 bij de geboorte van een kind van drost Van Aerssen één of twee zilveren voorwerpen te maken voor een pillegift ter waarde van vijfhonderd gulden, waarbij het cadeau desgewenst vijftig tot honderd gulden duurder mocht uitvallen.⁶ Een dergelijke gelegenheid vertelt ons soms ook iets over iemands achtergrond. Zo was op een kind van drossaard Bernuy door de stad Delft een lijfrente gevestigd: hier had hij tenslotte enige tijd als hoveling van Maria van Nassau verbleven en was het kind hoogstwaarschijnlijk ook geboren.⁷ Ook andere hoge functionarissen als de gouverneur konden een pillegift van de stad verwachten.⁸

Voor Breda was het van groot belang met zijn belangrijkste bestuurders namens de domeinraad op goede voet te staan. De connectie met de familie Huygens begon al in 1596 toen op 4 september van dat jaar de stad peter stond over Christiaans tweede zoon Constantijn, samen overigens nog met de Raad van Brabant en Justinus van Nassau. Bij de doop zelf werd de stad gerepresenteerd door de vrouw van burgemeester Godevaart Montens; als doopgeschenk werd door de bekende zilversmid Elias Marcus 'eene silvere vergulde schale' gemaakt ter waarde van fl. 217.-.⁹ In 1657 bood de magistraat zijn gunsten aan bij de aanstaande geboorte van een kind van griffier Buysero.¹⁰ 'Ick vinde mij opt hoochste verobligeert en verbonden over soo grooten eere en genegentheijdt' schreef deze in dank terug, 'met versekeringe dat bij alle occasien altijt sal trachten omme dese eere ende vrundtlijcke aanbiedinge naer mijn uijtterste vermogen met alle goede offitien ende diensten te verschuldigen'. En daar was het de stad uiteindelijk om te doen: patronage. Enige weken later werd het kind van Buysero geboren en toepasselijkerwijs Elisabetha *Bredana*

¹ SAB, Schepenbank boedeladministratie inv.nr. 3: nummer 2.

² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 97 vermeldt abusievelijk fl. 300.-.

³ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-1683, f. 186 d.d. 29-07-1679.

⁴ *Ibidem*, f. 243 d.d. 11-09-1679.

⁵ Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 79-80.

⁶ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 192 d.d. 02-05-1649. Het eventuele eindresultaat staat niet vermeld in het uitvoerige overzicht van Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden* (p. 239-326).

⁷ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535.

⁸ SAB, OSA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 54-v d.d. 18-02-1697: een stuk zilver ter waarde van 24 à 2500 gulden.

⁹ SAB, OSA inv.nr. 546: stadsrekening 1596, f. 224v.

¹⁰ SAB, OSA inv.nr. 227: brieven stadsbestuur 1655-7, brief Buysero d.d. 15-11-1657.

gedoopt.¹¹ Een dergelijke vernoeming naar de benefactor was niet ongebruikelijk. Kolonel Famars, over wiens dochter de magistraat van Bergen op Zoom peter stond, noemde haar *Bergina*.¹² Op haar beurt kreeg de stad soms ook openlijke sollicitaties tot het peterschap, zoals door Govert van Brakel, procureur bij de Raad van Brabant.¹³ Met de geboorte van kinderen werd dus reeds in hoge mate politiek bedreven.

Wie zou denken dat het peterschap louter een elitaire aangelegenheid was komt bedrogen uit. Aan het eind van de zeventiende eeuw werd in de stad een drieling geboren, een redelijk zeldzame gebeurtenis. Ter ondersteuning van het gezin werd de magistraat peter en stond vijftig gulden af.¹⁴ Een klein half jaar later werden nog eens vier rixdaalders ter verdere ondersteuning gegeven.

Opvoeding

Over het wezen van het kind-zijn in de vroegmoderne tijd is reeds veel geschreven, met als voornaamste conclusie dat het kind als individu pas langzaam werd ontdekt. Wie portretten van kinderen uit de zestiende of zeventiende eeuw bekijkt, ziet inderdaad vooral nog miniatuurvolwassenen.¹⁵ Een en ander heeft uiteraard te maken met het feit dat we niet naar gewone kinderen kijken maar naar kinderen van de elite. Als zodanig zijn zij omgeven met deugden en attributen en bovendien in een of ander fantasiekostuum afgebeeld. Veel aanwijzingen voor een eigen leef- en leerfase, een jeugd vol lering en vermaak ter onderscheiding van en in voorbereiding op het latere volwassen-zijn, bevatten schilderijen (maar ook documenten) meestal niet.¹⁶ ‘Wij sijn alle geheel wel te pas ende ons kleijntien daer u.e. af begeert te weten wort geheel kloeck ende vet ende een groot contentement voor ons allen’, schrijft Cornelis van Aerssen op een keer.¹⁷

Juist de gezondheid van kinderen was van het grootste belang omdat zij tot hun twaalfde levensjaar groot gevaar liepen door allerlei ziekten vroegtijdig te komen overlijden. Dit hoge sterftetal verklaart tevens waarom ze meestal zo anoniem blijven. De latere schepen Vredevorst van Dalem was in zijn jonge jaren ‘met vremde siecte’ besmet maar overleefde dit gelukkig. Wie zou verwachten dat alles rozengeur en maneschijn was, komt eveneens bedrogen uit. Eind zeventiende eeuw werd althans één Bredase schepen ernstig vermaand door de magistraat voor zijn onorthodoxe huishouding.

De heren van de magistraat zijn ter ore gekomen hoe dat dr. Govert van Alphen en zijn huisvrouw, dagelijks de voorkinderen van de voorsz. Van Alphen seer onbehoorlijk ende qualijck sijn tracterende, sluijtende deselvige naeck ende ongecleedt sijnde op de solder, latende deselve honger lijden ende in vuillicheijt vergaen.¹⁸

¹¹ Ibidem, brief Noiroot d.d. 10-12-1657.

¹² HCHM, Stedelijke Secretarie inv.nr. 40: d.d. 06-06-1628 en 07-08-1628.

¹³ SAB, OSA inv.nr. 220: brieven stadsbestuur 1607-13, litt. 49 d.d. 20-09-1607.

¹⁴ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-1695, f. 91 d.d. 22-08-1690; f. 104v d.d. 22-01-1691. Voor een vergelijkbaar geval in Dordrecht waar een drieling in 1648 dertig gulden kreeg, zie: Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, II, 91.

¹⁵ Bedaux en Ekkart, *Kinderen op hun mooist*.

¹⁶ Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht*; Roberts, *Through the keyhole*.

¹⁷ NA, Archief Van Aerssen van Voshol, inv.nr. 238: brief aan Jacob Cats, niet gedateerd (wrs. uit 1632).

¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 25v-26 d.d. 16-04-1695.

Onhandelbare kinderen worden door wanhopige ouders ten einde raad soms opgesloten in een donkere kast of kamer, maar zelden leidde hun bestaan tot zulke extreme toestanden. De magistraat zag zich dan ook genoodzaakt als een soort kinderbescherming te interveniëren. Opmerkelijk, want particuliere zeden waren normaliter het terrein van de kerkentucht; Van Alphen was bovendien lidmaat. Waarschijnlijk speelde bij deze ongebruikelijke interventie een rol dat hij oud-schepen was en de stadsbestuurders zich zorgen maakten om hun eigen imago: ook zij werden kennelijk door omstanders hierop aangesproken. In Bergen op Zoom werd in het begin van de zeventiende eeuw schepen Jan Joachims zelfs tijdelijk uitgesloten van de raadsvergaderingen, omdat hij zich 'in zijnen houwelijkken staet ende echte' misdragen had.¹⁹ Door hun zichtbaarheid verkeerden regenten dus onder grotere druk van de buitenwacht.

Dergelijke familieproblemen als bij Van Alphen waren mogelijk het gevolg van het veel vaker voorkomende 'samengesteld gezin', een overigens nog nauwelijks onderzocht fenomeen.²⁰ Het hoge sterftepercentage maakte dat door ouders vaak werd hertrouwd, waardoor 'voor- en naekinderen' zeer gebruikelijk waren. De effecten van het bestaan van stiefkinderen op het gezin, bijvoorbeeld in de vorm van emotionele achterstelling, zijn moeilijk aantoonbaar, maar het bovenstaande voorbeeld wijst in elk geval op het bestaan van problemen in die richting. Wegens het vigerend erfrecht in Breda (en Brabant) werden dergelijke kinderen later ook financieel verschillend behandeld.²¹

Over particuliere opvoedmethoden valt verder nauwelijks iets te zeggen. Bepalend in menig opzicht was de volgorde van geboorte en het geslacht. Hoewel minder belangrijk dan bij de adel, hadden de oudste kinderen beslist een streepje voor. Rentmeester van de armen Jacob van Vechelen maakte in zijn testament speciale provisie om ervoor te zorgen dat zijn oudste zoon Johannes zijn studie zou kunnen vervolgen.²² Een dergelijke bevoordeling betekende in zijn geval een uitzonderlijk uitgebreide regeling omtrent de nalatenschap van al zijn kinderen, opdat niemand in financieel opzicht tekort werd gedaan.²³ Dergelijke provisie in testamenten komen vaker voor: ieders positie was gelijk, maar niet elkaars kansen. Wanneer de eerstgeborene jong stierf, kreeg de eerstvolgende van hetzelfde geslacht meestal dezelfde naam mee. Dit gold ook in het geval van het echtpaar Van Vechelen, die eerder een dochter Cornelia en een zoon Johannes hadden gehad die beiden jong waren overleden.

Uiteraard was de hoop gevestigd op de oudste zoon om het geslacht, in elk geval in de mannelijke lijn, te continueren. Maarten Kip had voor zijn enige zoon Abraham niet voor niets de survivance van het drostambt van Oudenbosch en het oostkwartier van het markiezaat van Bergen op Zoom verworven. Hij besloot in 1710 hem dit alvast als prelefaat te geven voor diens verdere ontwikkeling en carrière: 'dit voordeel doe ik hem, in hoop, dat hij mijnen eenigen zoon zijnde, het hoofd ende stam van mijn famillie souden connen werden.'²⁴ Als *pater familias* van een vooraanstaande familie, diende de zoon te zijner tijd duidelijk de tradities van de familie te waarborgen. Wederom diende hem dit niet persoonlijk te worden aangere-

¹⁹ HCHM, Stedelijke archieven Bergen op Zoom, inv.nr. SA 37: f. 143v d.d. 10-11-1608.

²⁰ Whyman, *Sociability and Power*, 112.

²¹ Kappelhof, 'Zaken doen over grenzen heen', 149.

²² Joannes studeerde theologie en werd later predikant, zie: Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 704 (nr. 5287).

²³ SAB, ONA inv.nr. 198, f. 44v-46v d.d. 27-10-1666.

²⁴ NA, Collectie Taalman-Kip inv.nr. 14: testament d.d. 22-12-1710. Zie ook: SAB, OSA inv.nr. 598 akte 160. De survivance had hem fl. 7.500.-. gekost.

kend bij een latere verdeling van de boedel; ook zijn drie zussen genoten in dat opzicht bepaalde voorrechten. Zo kreeg eentje de mondelinge opdracht enkele legaten te plegen waarover zij aan de anderen geen verantwoording hoefde af te leggen. Er werd onderling tussen de kinderen dus zoveel mogelijk gelijkheid betracht. Als Abraham het ambt zou waarnemen en dochter Hester was ondertussen weduwe geworden, dan diende hij aan haar een jaargeld van driehonderd gulden te geven. In zijn geval zou de opzet lukken, maar het leven werkte niet altijd mee. Ook schepen Johan Meyers ‘recommandere specialijck dat mijnen soon sal werden gedaen ter studie (soo hij daertoe bequaem bevonden wordt).’²⁵ De twee toezienders, oudschepen Johan van Alphen en predikant Johan Schuler, kregen als taak hem hierin later te onderhouden. Zoon Rogier overleed echter reeds op minderjarige leeftijd te Dordrecht.²⁶

Familienormen- en waarden speelden dus een belangrijke rol in de opvoeding - soms tot op het niveau van politiek-bestuurlijk gedachtengoed toe.²⁷ Dit blijkt ook herhaaldelijk uit erfenissen. Bijzondere erfstukken als juwelen en bedden maar vooral familieportretten werden vaak apart gehouden en aan familieleden doorgegeven. Zij stonden symbool voor de eigen dynastieke continuïteit. Bedden waren behalve kostbare bezittingen eveneens duidelijk goederen met een overdrachtelijke waarde, zoals in het geval van Catharina van Eertrijk aan haar voorzoon Jan van Campen.²⁸ Er waren meer ouders die bedden, al dan niet met ‘hoofpeluwe’, als onderdeel van de uitzet aan hun kinderen doorgaven.²⁹ Voor de zoon van drost Bernuy werd eerder aan een militaire carrière gedacht. Uit het sterfhuis kreeg hij behalve het beste paard een bijzonder erfstuk, dat voorlopig nog wel aan iemand anders in bewaring werd gegeven: ‘een rappier met een versilverde gevest poignaeert, hengsel ende riem gebourduert, het cruijs vande rappier met schuijnse voren’. Uit de verdere uitgaven blijkt duidelijk dat hij werd opgeleid als vaandrig: hij bracht het in elk geval tot kapitein van een compagnie voetknechten in dienst van de Staten.³⁰ Willem Maurits Bernuy trouwde uiteindelijk met een dochter van de gouverneur van Geertruidenberg, Adriaan Meganck. Hofconnecties - Louis Meganck was raad - zullen hierin ongetwijfeld een rol hebben gespeeld; overeenkomstig hun status werd dit huwelijk dan ook in Den Haag voltrokken. Ook de gelijknamige zoon van schepen Michiel du Blioul diende enige tijd als soldaat in de compagnie van drossaard Van Haastrecht.³¹

Wat waren nu in zijn algemeenheid de aspiraties van regenten voor hun kinderen? Eigen afkomst bleek daarin vaak maatgevend. Willem Beens, afkomstig uit de brede burgerij en pas later in zijn leven regent, deed rond 1600 diverse onroerendgoed transacties ter financiering van de opleiding van zijn zoon Franchois tot schoenmaker.³² De gelijknamige zoon van oud-burgemeester Pieter van den Broeck had het ambacht van droogscheerder geleerd, maar in 1595 vond zijn vader het noodzakelijk dat Pieter erop uit trok ‘om de spraecke te leren ende om voirder experientie

²⁵ SAB, ONA inv.nr. 199, f. 35-36v d.d. 17-04-1670.

²⁶ SAB, ORA inv.nr. 546, f. 184 d.d. 25-06-1688.

²⁷ Wagenaar, ‘Early fragments of Dutch administrative theory’.

²⁸ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 26 d.d. 02-05-1613: ‘een groot bedde met zijn toebehoorte’.

²⁹ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 2-3v d.d. 30-05-1609: ‘eene eerlijcke cleedinghe met een goet bedde met zijn toebehoorte ende vuytsetsele’ (lakenkoper Peeter Joosten van Ghilse); SAB, ORA inv.nr. 519 f. 52-3 d.d. 03-04-1620: ‘bedde, hootpoluwe, maeltijt (bruiloft), cleedinge’ (boomsluiters Adriaen van Bergen).

³⁰ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535.

³¹ SAB, ORA inv.nr. 526, f. 192-3: d.d. 27-04-1629.

³² SAB, ORA inv.nr. 498, f. 92v d.d. 11-04-1597; *ibidem*, f. 268v d.d. 14-11-1598; *ibidem*, inv.nr. 499, f. 133v d.d. 08-01-1600.

van saecken te mogen verkrijgen.³³ Een dergelijke formulering komt vaker voor in de procuraties van het stadsbestuur, bijvoorbeeld enige jaren later voor zoon Goris van tienraad Jan Matthys Dirven, eveneens droogscheerder.³⁴ Na een bepaald ambacht te hebben geleerd, werd de opvoeding elders afgerond met als bestemming koopman te worden. Ook in testamenten werd zoveel mogelijk bepaald kinderen naar hun 'staat' (dat wil zeggen hun stand, wat zij gewend waren) op te voeden. Zoals velen bepaalde brouwer en schepen Goris Janssen van der Wien in zijn testament in 1657 omtrent de opvoeding van zijn kinderen dat deze dienden te leren lezen en schrijven, om vervolgens in een handwerk te worden opgeleid.³⁵

Aan het eind van de zeventiende eeuw was in dat opzicht nog weinig veranderd. Notaris Paulus van Heusden liet vastleggen dat de overlevende ouder voor de twee dochters diende te zorgen (in elk geval tot hun 25e levensjaar), dat wil zeggen 'doende deselve middelertijt leeren lezen en schrijven en die voorts bestellende op soodanigen hantwerck, hanteringe exercitie ofte coopmanschap daertoe eenieder meijt en bequaem sal schijnen wesen omme daarmede eerlijck door die werelt te connen geraken'.³⁶ De hoofdrichting van ieders toekomst lag weliswaar min of meer vast, daarbinnen bestond gelegenheid tot zelfontplooiing. De latere schepen Huybrecht Sprong liet begin zeventiende eeuw al ruimte om in te spelen op de individuele talenten (bekwaamheid) van zijn kinderen. In zijn geval volgde ook nog een goedbedoeld, maar iets zeldzamer advies voor de overlevende ouder: 'ende voorts te wijsen, wegen, leeren ende traicteren gelijk een goede vader oft moeder heuren kijnderen schuldich is ende behoort te doen'.³⁷ De ouderlijke macht kon tenslotte soms, zoals later in het geval van dr. Govert van Alphen, omslaan in onmacht. Het nageslacht diende in hoofdzaak zelfstandig in zijn of haar levensonderhoud te kunnen voorzien. Onder de eigen elite van de stad bleek vooral sprake van een middenstandsmentaliteit.³⁸

Onderwijs

Leren lezen en schrijven was de eerste stap op weg naar ieders onafhankelijkheid. Tot hun tiende levensjaar volgden jongens en meisjes hetzelfde onderwijs in de kleine of Duytsche school, waar in de moedertaal de basisvaardigheden werden bijgebracht. Hierna hing het verdere verloop sterk af van de opvattingen en mogelijkheden van de ouders.³⁹ Voor de jongens was er in elk geval de Latijnse school. 'De jeucht is alhier altijd wel geleeraard geworden so inde griekse als latijnse taal-en, en door de magistraat met geleerde mannen voorsorgd', schrijft Broekhuizen in zijn geschiedenis van Breda.⁴⁰ Sinds 1581 was er tevens een Franse school in de stad gevestigd, eerst in een schuur naast de Latijnse school. Pas na enkele jaren kwam zij op eigen benen te staan. De animo vanuit de burgerij zal op dat moment overigens niet groot zijn geweest: in 1583 telde de stad slechts vierhonderd gezins-

³³ SAB, ORA inv.nr. 817, f. 11v-12.

³⁴ Ibidem, inv.nr. 819, f. 148-v.

³⁵ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 953: testament d.d. 1657

³⁶ SAB, ONA inv.nr. 336, f. 142v (op het jaartal 1686 na niet nader ingevuld).

³⁷ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 36-v d.d. 02-05-1613.

³⁸ Vergelijk: Groenveld, 'C'est le pere', 63.

³⁹ Roberts, *Through the keyhole*, 100-101; 107.

⁴⁰ *MS Broekhuizen*, hoofdstuk 14. In 1665 verscheen onder de titel *Leges et statuta scholae trivialis Bredanae* een overzicht van de dagelijkse lessen en gebruikte boeken.

hoofden.⁴¹ Over de scholing te Antwerpen van de latere Bredase schepen Joachim Gillis, werd door zijn moeder gezegd dat ‘die gaet dagelijcx ter lessen ende neemt tselve seer ter herten hopende dat hij eer lange sijn franschois, sijferen ende schrijven sal vast hebben ende mede wat iettaliaens ende spaens sal cunnen.’⁴² Voor de Antwerpse elite golden, gezien de handelsbasis met het zuiden, duidelijk hogere standaarden.

In de Politieke Ordonnantie van 1597 was onder meer bepaald dat er geen school mocht worden gehouden (of kinderen te leren) in de stad door personen tenzij met toestemming van de magistraat. Boeken ‘de christelijcke religie contrarierende’ mochten niet worden gebruikt.⁴³ Het leerlingenbestand van de sinds 1590 protestantse Latijnse school te Breda halveerde bijna in het eerste kwart van de zeventiende eeuw: van minder dan vijftig scholieren in 1599 naar 27 in 1616. De school stond voortaan onder supervisie van een rector aangesteld door de stedelijke overheid, in plaats van het kapittel. Katholieke ouders stuurden met het doorzetten van de stedelijke reformatie hun kinderen in toenemende mate naar katholieke bijscholen bij voorbeeld te Princenhage waar godsdienstvrijheid was.⁴⁴ Overigens blijkt nog in 1604 dat men omgekeerd op de Latijnse school in Breda niets wilde weten van gewetensdwang: in alle klassen zou de christelijke catechismus worden geleerd ‘als ’t de ouders begeeren’. Met andere woorden, dit hoefde dus niet.⁴⁵ Vier van de 27 leerlingen in 1616 waren regentenzonen: Sebregt Sgraeuwen, Dionisius Piggen, Willem Snellen en Christiaan Beens, waarvan de twee laatsten ook zelf later regent zouden worden.⁴⁶ Van enige jaren later zijn nog enkele andere namen bekend: Govert van Alphen (later schepen en secretaris van de stad), Gerard Huybrecht de Wyse (later koopman) en Jan Bacx (zoon van rentmeester Adriaan, later schout van Princenhage) die ongeveer twee jaar lang gezamenlijk de school bezochten.⁴⁷ Een zoon van predikant Cornelis Hanecops zat in deze jaren eveneens op de Latijnse school en klaarblijkelijk niet zonder succes: ‘die van zeer goeden geest ende neirsticheijt is, ende hem totte studien met eenen grooten vlijt is begevende’.⁴⁸ Ter verdere aanmoediging besloot de magistraat hem honderd gulden te geven plus nog eens jaarlijks eenzelfde bedrag ter ondersteuning van zijn studie theologie, in de hoop dat hij wanneer hij deze afgerond had voor de stad beroepen kon worden.⁴⁹ Predikanten waren ook elders dikwijls alumni van de eigen stad.⁵⁰

Breda was, kortom, goed voorzien van scholen: behalve een Duytsche school voor de jongsten, tevens nog een Latijnse school voor gevorderden en een Franse school. Op de Franse school in de stad was sinds begin zeventiende eeuw apart onderwijs ingesteld voor jongens en meisjes, die voortaan ook apart naar huis werden gestuurd: de jongens vertrokken uit voorzorg een half uur eerder.⁵¹ Ook meisjes konden na hun tiende daarmee nog doorleren, al was scholing niet voor iedereen weggelegd wegens de heffing van schoolgeld. Tevens waren er nog de kloostergemeenschappen. De ‘religieuze juffrouwen’ van St. Catharinadal hielden er sinds

⁴¹ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 21-22 spreekt van burgers. Vergelijk: Kappelhof, ‘De Bredase bierbrouwerijen’, bijlage 1.

⁴² Degueldre, *Inventaris Jan Gillis*, 13.

⁴³ NA, NDR inv.nr. 7979 f. 9r-10v.

⁴⁴ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 56.

⁴⁵ *Ibidem*, 47.

⁴⁶ *Ibid.*, 49 (zie tevens bijlage VIII aldaar).

⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 237v-238r d.d. 24-11-1625.

⁴⁸ SAB, OSA inv.nr. 221: brieven stadsbestuur 1614-24, litt. 116: notulen magistraat 12-07-1621.

⁴⁹ In het overzicht van Noordbrabantse studenten van Bots e.a. staat geen overeenkomstig persoon vermeld, zie p. 343.

⁵⁰ Zie voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 204.

⁵¹ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 51.

halverwege de zestiende eeuw een eigen Franse school op na. Dochters van de ge-goede burgerij en adellijke juffers werden hier in de kost gedaan en uitgebreid onderwezen.⁵² Het leerlingental bedroeg tussen de twintig en dertig; de inkomsten hieruit konden goed worden gebruikt, want het klooster was na 1590 op uitsterven gezet. In elk geval tot 1625 was er nog goede aanloop uit Holland, Zeeland en andere gebieden maar in mindere mate de stad zelf: 'ende [hen] in alles leeren ende instrueren.'⁵³ In hun schoolhouden lijken de nonnen, zoals van hen te verwachten valt, aan de strenge kant geweest.⁵⁴ Tevens waren er na 1590 nog katholieke privé-scholen, zoals die van Ma Cousine in de Visserstraat. Zij gaf les in Nederduits, Frans, spraakkunst, rekenen en schrijven plus onderricht in goede manieren. Haar cliëntèle bestond uit de gegoede katholieke kringen: zij had mogelijk tien tot twintig leerlingen, waarvan sommigen ook in de kost waren.⁵⁵ Er waren, kortom, legio mogelijkheden in de stad; haar overbuurman was notabene een Waalse schoolmeester.

Uiteraard zorgde het Spaanse interregnum voor de nodige veranderingen. De jezuiten openden een school in de stad met aanvankelijk twee en later drie klassen. Een hoge doorgang van leraren bevorderde het onderwijs echter niet: desondanks werd dit naar een hoger niveau getild dan tot dan toe; het leerlingenbestand bedroeg maximaal zeventig.⁵⁶ Het grotendeels wegtrekken van de burgerij zal de behoefte aan onderwijs daarentegen sterk hebben beperkt.

Met de reductie van 1637 wijzigde de situatie zich andermaal. Hervorming van het bestaande onderwijs was belangrijk, maar in de praktijk stuitte men inmiddels tevens op particuliere belangen. In 1623 was in de stad namelijk een gilde van schoolmeesters opgericht, een van de vroegste voor de Republiek.⁵⁷ De reformatie van het onderwijs te Breda was tot dan toe verre van volledig geweest: de magistraat had iedereen betrekkelijk vrij gelaten.⁵⁸ Nu wachtte de hernieuwde uitdaging van de stedelijke- en politieke reformatie. In 1641 kwam het vanwege de magistraat tot een 'Schoolordre' voor de lagere en Franse scholen (met latere instemming van de heer van Breda) - bijna vijftien jaar voordat deze van overheidswege in 1655 voor de generaliteitslanden werd afgekondigd.⁵⁹ Dit was vermoedelijk een reactie op eerdere klachten van de kerkenraad.⁶⁰

Er mocht niet uit boeken worden onderwezen 'de christelijke religie contravenierende', het ochtend- en avondgebed werd afgesloten met het onze vader plus het voorgeschreven gebruik daarbij van 'den gewoonlijcken nederlantschen catechismus.'⁶¹ Breda kende al een schoolreglement vanaf 1597 met invoering van het ochtend- en avondgebed, evenals dat op zaterdagmiddag de kinderen de tien geboden en de twaalf geloofsartikelen werden voorgelezen.⁶² De catechismus was destijds nog niet verplicht gesteld. De 'disordre' (en het gevaar) was toen ook groter

⁵² Sponselee-De Meester, *Het norbertinessenklooster*, 41-42.

⁵³ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 102: niet gedateerd.

⁵⁴ Kappelhof, 'Vrouwen buitenshuis', 56.

⁵⁵ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 108.

⁵⁶ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 56-62.

⁵⁷ *Ibidem*, 55 n.66.

⁵⁸ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 204-213.

⁵⁹ Roosenboom, *De dorpschool in de Meierij*, 45-55. De uitspraak van deze auteur (op grond van een artikel van De Haas) dat het in het gebied van de Generaliteit in Den Bosch voor het eerst tot een vorm van onderwijsreglementering kwam in 1630 (later gevolgd in 1640), verhoudt zich daarmee niet met de situatie in Breda.

⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 5r-v. Dit document wordt blijkens het recueil op 1642 gedateerd, maar 1641 lijkt aannemelijker.

⁶¹ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 1r-4r: d.d. 24-01-1641.

⁶² SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, d.d. 07-07-1604.

geweest dan religie alleen: ‘dat in geene scholen partijdige superstitieuse lichtverdige off amoreuse boecken [worden gebruikt] waerdeur de joncheijt soude mogen gecorrompeert werdden.’

Aangezien de aanstelling van schoolmeester-kosters in de baronie in handen van de heer van Breda was (aan wie zij een eed van getrouwigheid moesten afleggen), werd ook dit aspect van de stedelijke reformatie afgezwakt ondanks een geldig verbod op katholieke schoolmeesters- en schoolvrouwen na 1650.⁶³ Er bestond bijvoorbeeld al gauw onduidelijkheid of de begijnen, tenslotte religieuzen, wel een eed aan de wereldlijke overheid mochten afleggen: de proost vroeg voornamelijk om uitstel daarvan.⁶⁴ Predikant Renesse, mede namens de kerkenraad, drong ondertussen aan op een strengere schoolorde, en wel een volgens de bepalingen van de Synode van Dordrecht. De magistraat hield echter de boot af en vroeg de kerkenraad zelfs een resolutie over een voorgenomen commissie hieromtrent naar Den Haag uit zijn akteboek te schrappen.⁶⁵ Het is goed mogelijk dat de magistraat probeerde het heft in eigen handen te nemen, beseffende dat strengere maatregelen in het verschiet lagen: één van de belangrijkste bepalingen uit het reglement van 1655 was tenslotte een verbod aan katholieke schoolmeesters om school te houden.⁶⁶ Evenals in Den Bosch werd daarentegen aan katholieke schoolmeesters te Breda voldoende ruimte gelaten.

De predikanten klaagden dan ook tevergeefs over de activiteiten van ‘de paepsche scholen ende onderwijsinghe vande jonghe jeucht in boecken ende hantwercken etc in het nonne clooster ende bagijnhoff, te meer dewijl de droevighe vruchten daarvan alle daghe, meer ende meer worden geproeft’.⁶⁷ Zij doelden hiermee op een apart fenomeen uit die tijd: kindroof. Recent was een ouderechtpaar uit Antwerpen naar Breda gekomen voor ‘vrijheijt van consciëntie, ende executie vande waere religie’. Een dochter van hen was daarentegen

door persuasie vande bagijnen, ofte eenighe van dien, alsoo zij in t’bagijnhoff haer hantwerck gingh leeren, tegens wille vande ouders ende noch minder jarigh zijnde, wech gegaen ofte liever wechgevoert is nae Antwerpen. Dat door beleijt van kloppen ende qwesels (daer onder de papen speelen, die hier bijcans alle daghe incomen, ende seer dickwils s’nachts verblijven, tot merckelijke ondienst van godts kercke) oock verscheijden kinderen int het arm kinderhuijs gedebaucheert ende weghgelopen zijn.

De waarheid lag wellicht genuanceerder maar de begijntjes stonden hoe dan ook onder toenemende druk. In een rekest klaagden de overige schoolmeesters in de stad dat de begijnen het schoolhouden helemaal niet nodig hadden voor haar inkomsten ‘sonder ons het broot uijt den mont te nemen, daer wij vrouwe ende kinderen op moeten houden.’⁶⁸ Pure broodnijd dus. De activiteiten van de begijnen bleken overigens wel op een hele bijzondere manier toen zij werden gemaand ‘op haar hof een bequame gelegentheijt te maken daer de kinderen haer genoth mogen doen’, of er anders voor te zorgen dat deze hun behoeften niet deden in de nabij gelegen St. Annastraat.⁶⁹

⁶³ Hallema, ‘De schoolmeester-koster in de Baronie’. Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7989 f. 9 e.v.

⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 30 e.v.

⁶⁵ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 104 d.d. 21-09-1643.

⁶⁶ Roosenboom, *De dorpschool in de Meierij*, 52.

⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 5r.

⁶⁸ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 37r. Het document is ondertekend door Nicolas Cousin, Margrita Cousin, Adam Loren, Coenrard Leijdssterre, Marcus Laets, Hendrick van der Dill en Adriaensken Buijsen.

⁶⁹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 132 d.d. 10-07-1645.

In reactie op de klachten van gereformeerde zijde werd de begijntjes het schoolhouden wel verboden, maar tevergeefs.⁷⁰ In de tweede helft van de zeventiende eeuw namen zij de eerdere rol van de nonnen van St. Catharinadal over, zo lijkt het. Cornelia van Dalem, kleinkind van een katholieke schepen, werd blijkens rekeningen uit de weeskamer begin jaren vijftig op het begijnhof ondergebracht.⁷¹ Behalve een jaar mondkosten en onderhoud, werd voor haar uit de ouderlijke nalatenschap tevens schoolgeld betaald plus geld voor boeken, papier, inkt en andere kleinoden. Op het eind van de zeventiende eeuw was het begijnhof nog immer een bolwerk van 'paapse bijscholen'.⁷² Uit de notulen van de kerkenraad blijkt herhaaldelijk dat er in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog meerdere paapse bijscholen in de stad aanwezig waren, waaronder een in de Nieuwstraat.⁷³ In 1660 was tevens een nieuwe katholieke school opgericht - 'tot droefheijt van veele eerlijcke lieden' - onder Teteringen bij Molengracht.⁷⁴ Waarschijnlijk gaven tevens klopjes onderwijs⁷⁵: zij waren in elk geval in behoorlijke mate in de stad aanwezig.

De blijvende aanwezigheid van katholieke scholen blijkt tevens uit iets anders. In 1652 werd boekdrukker Jacob Seldenslag in de magistraat ontboden. Hem werd door stadhouder Buycx een boekje getoond, getiteld *Cleyn cabinet der christelijken wijsheijt*. Volgens het titelblad was deze katholieke catechismus door hem te Breda gedrukt in 1647. Seldenslag ontkende dit nochtans: hij beschikte niet over het gebruikte lettertype. Hij vertelde dat het boekje te Antwerpen was gedrukt door Christoffel Jegers, die hem dat had verteld en tevens gevraagd had of hij enige exemplaren wilde afnemen om te verkopen. De oplage bedroeg ongeveer vijfhonderd stuks waarvan de Bredase boekdrukker er nog vijftig à zestig in voorraad had; in tegenspraak tot het titelblad - klaarblijkelijk een zetfout - was het bovendien reeds tien jaar eerder gedrukt (in 1637 dus)!⁷⁶ Zijn ontboezemingen, die een interessant licht werpen op de Noord-Zuid contacten in de boekhandelsector, konden niet voorkomen dat de stadhouder werd gelast de resterende exemplaren in te nemen.

De Latijnse school was weliswaar eind 1638 hersteld maar leed geruime tijd een kwakkelend bestaan.⁷⁷ In hoeverre religie hierin een rol speelde, is niet duidelijk. Rond 1650 zaten er op de Latijnse school in elk geval nog niet-gereformeerden. Dit valt af te leiden uit een bepaling van de magistraat dat de jongeren en studenten wier ouders van gereformeerde religie zijn (kennelijk gold dat dus niet voor iedereen), werden geacht op zon-, feest-en bededagen voor en na de middag met hun meesters ter kerk te gaan.⁷⁸ Hiervoor diende nog wel de 'bovenplaetse' in de kerk te worden geappropriëerd. Voor het overige bezochten katholieken uit Breda de Latijnse scholen van Brecht, Turnhout en Hoogstraten in de Zuidelijke Nederlanden.⁷⁹ Verlies van klandizie van delen van het patriciaat werd nog eens verergerd doordat in elk geval de weeskinderen van regenten hun opleiding deels vaak buiten

⁷⁰ Ibidem, inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 236v d.d. 13-03-1651.

⁷¹ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 820.

⁷² SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 7: notulen 1695-1709 d.d. 20-06-1699.

⁷³ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 12-01-1661.

⁷⁴ Ibidem, d.d. 10-01-1660.

⁷⁵ Monteiro, *Geestelijke maagden*, 88-99.

⁷⁶ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 265-6 d.d. 20-06-1652. Zie ook: Van den Oord, 'De boekdrukkunst', 244.

⁷⁷ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 62 e.v.

⁷⁸ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 211-212 d.d. 29-08-1650.

⁷⁹ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 73.

de stad genoten; het is aannemelijk dat dit ook voor een deel van de overige (wees)kinderen gold.

Eventuele vorderingen met betrekking tot het lager onderwijs te Breda in deze cruciale jaren werden overschaduwd door de oprichting van een Illustre School in 1646. Illustre scholen vormden in wezen een verlenging van de Latijnse school ter voorbereiding op een universitaire studie.⁸⁰ Deze opleiding ‘voor de adellijcke ieuucht’ was vooral een prestigeobject van Frederik Hendrik wier bestaan kunstmatig werd gerekt tot 1669. Met het opengaan van de grenzen na 1648, trokken de meeste studenten er al gauw weg. Pas eind zeventiende eeuw werd de eens eminente positie van de Latijnse school weer hersteld door toedoen van de heer van Breda. Een speciale heffing bij de verpachting der molens, die aanvankelijk voor de Illustre School bestemd was geweest, werd vanaf 1693 besteed aan de wederopbouw van de Latijnse school.⁸¹

In het overwegend katholieke Breda speelde religie dus een zeer voorname rol in zowel opvoeding als onderwijs. Zeer fraai zijn enkele brieven uit 1620-21 van Dirk Wachmans, telg uit een Bredaas regentengeslacht. Over deze zestienjarige jongen schreef de vader dat hij hem

van joncx aen ter scholen geghaen hebbende, ende redelijck wel sprekende de franchoische sprake, naerdat men dezelve alhier inde scholen leert, oock wel schryvende soo u edele bij desen zijns selven gheschreven brief cont speuren, ende dat ic geerne sage dat ick hem ergerincx buijten slants conde bestellen bij luijden met eeren die een ooghe op hem hadden, ende daer hij onder comandement stondt.

In eerste instantie probeerde zijn vader hem in de Zuidelijke Nederlanden als ‘schrijfjongen’ in een rekenkamer (griffie) of ‘goed borgershuijs’ (koopman) te plaatsen. Het werd echter Amsterdam, waar een van de familieleden een bekend koopman was. Bij zijn pleeggezin leefde hij aanvankelijk in continue angst vanwege zijn katholieke geloof. Zo moest hij onwelkome vragen beantwoorden van zijn meester omtrent zijn afwijkend gedrag op vastendagen (vermoedelijk tevens op de katholieke). Gekerkt werd er ’s nachts uit gevaar voor ontdekking, wat doet vermoeden dat de jongen overdag wel niet altijd even fit zal zijn geweest. Indien hij toch ‘anders’ wenste te kerken raadde zijn meester hem de waalse of lutherse kerk aan, iets wat dan vooral zijn talenkennis ten goede zou komen! Met het groeien der jaren werd Dirk echter alleen maar geloofsvaster. Wel waren zijn kleren ondertussen dusdanig versleten door het vele buitenlopen in weer en wind ‘dat ick mij schier schame bij ijemanden van kennisse daarmede te commen’. Aangezien hij eerstdaags op de beurs zou worden geïntroduceerd, vroeg hij daarom tevens geld voor nieuwe kleren.⁸²

Religie als opvoedkundig element is mede daarom zo belangrijk omdat het juist voor families een bolwerk van vastigheid was in onzekere tijden, waarmee zij in belangrijke mate hun eigen identiteit vormgaven. Als er één instituut was dat zich namelijk verzette tegen de kerk van de reformatie, dan was het de familie met haar eigen tradities en waarden.⁸³ De doop-, trouw- en begraafgegevens vertellen in dat opzicht maar slechts de halve waarheid: zij bieden voor wat betreft Staats-Brabant in elk geval geen ruimte voor al te veel determinisme omtrent de religieuze gezind-

⁸⁰ Van Berkel, *Isaac Beeckman*, 137-138.

⁸¹ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 87 e.v.

⁸² SAB, dorpsarchief Princenhage inv.nr. 90 (omslag III-a): brieven d.d. 03-04-1620, 28-04-1620 en 09-06-1621.

⁸³ Briggs, *Communities of Belief*, 275.

heid van families. Een duidelijk voorbeeld hiervan levert bijvoorbeeld griffier Adriaan Havermans. In 1639 trouwt hij met Johanna van Aerssen, een dochter van Jacques van Aerssen. Het huwelijk wordt gesloten in Rijswijk als teken van de sjeke Haagse connecties. Later in 1641 zal de griffier getuige zijn bij de doop van één van de kinderen (Emmerentia) van drossaard Cornelis van Aerssen in de Grote Kerk te Breda, samen met schepen Isaac Noiroot. De acht eigen kinderen van het echtpaar Havermans worden tussen 1640 en 1651 keurig gedoopt in dezelfde kerk, waarvan eentje (Jean) speciaal in de avondpredikatie: zo op het eerste gezicht lijkt er dus niets aan de hand.⁸⁴ Adriaan sterft zelf in 1653 op 46-jarige leeftijd als de meeste van zijn kinderen nog vrij jong zijn. Wat volgt, is desalniettemin opvallend: drie volwassen zoons trekken later in de Zuidelijke Nederlanden het klooster in; twee dochters trouwen katholiek te Antwerpen, van wie een van de kinderen later weer geestelijk dochter wordt.⁸⁵ Qua geloof kon het onder de Bredase elite, ook later in de zeventiende eeuw, dus nog beide kanten op: het katholieke gedachtengoed was voor de stedelijke elite geen kwestie van uitsterven.

Hoe religie de opvoeding wezenlijk beïnvloedde blijft desondanks in de meeste gevallen duister. Schepen Govert van Alphen legde de toekomst van zijn kind in 1652 als volgt vast in zijn testament:

dat de langstlevende ons te saemen kindt, soo wij door godes des heeren genadigen zegen bij den anderen noch een souden mogen comen te verwecken, eerlijcken ende wel, ende dat inde waere christelijcke gereformeerde religie, sal moeten opbrengen, onderwijsen off doen onderwijsen, tot sijnen mondigen dage toe, laetende t'selve oock middelertijt ter scholen gaen, ende wel leeren lesen ende schrijven.⁸⁶

Dergelijke specifiek religieuze bepalingen omtrent de opvoeding van kinderen zijn vrij zeldzaam: in slechts twee andere gevallen komt ze onder regenten voor - één protestant (Snellen) en één katholiek (Bernagie). Dat binnen de stad uitoefening van het geloof zorgde voor een permanente scheiding der geesten, blijkt tevens uit meerdere opmerkingen dat zowel kinderen als volwassenen tijdens het school- of kerkgaan gedurende de zeventiende eeuw werden nageroepen door andersgezinden.⁸⁷ De klachten wezen overigens immer in dezelfde richting: protestanten werd op deze wijze getreiterd door katholieken. Men wist elkaar te vinden. Binnen een maand na de overgave van Geertruidenberg in 1593 nam de magistraat aldaar maatregelen tegen het feit 'dat eenige personen hen dagelijcx vervoirderen deen den anderen met woirden ende anderssins te iniureren om het feijt oft stuck vande

⁸⁴ Veilinghuis Bubb Kuyper te Haarlem verkocht in zijn Auction Sale no. 32 (23-25 May 2000) inv.nr. 3936 een familieregister van de families Van Aerssen en Van Nuijssenborch van Zuïjdewijn, grotendeels bijgehouden door Johanna van Aerssen. Hieruit zijn destijds door mij aantekeningen gemaakt waaraan deze gegevens zijn ontleend.

⁸⁵ Jacob Havermans (1640-1683/4) doet op 25 augustus 1663 zijn intrede in het klooster St. Michiels te Antwerpen, waar hij waarschijnlijk de naam Bernardus aanneemt; Gerrit Havermans (1643-?) doet op 5 maart 1664 zijn intrede in het klooster van de lieve vrouwe broers te Mechelen (karmeliet), waar hij waarschijnlijk de naam Gerardus aanneemt; Lancelot Havermans (1644-1680) doet op 1 januari 1664 zijn intrede in het klooster van St. Michiels, waar hij waarschijnlijk de naam Macarius aanneemt; Catharina Maria Havermans (1641-1700) trouwt in 1670 met jonkheer Theodorus van Nuijssenborch, heer van Zuïjdewijn in de kapel van St. Marten in de kerk van St. Michiels te Antwerpen, waar de ceremonie wordt geleid door haar broer Bernardus; Maria Havermans (1649-1717) trouwt in 1692 met jonkheer Louis de Clar Schilborst, heer van Rombij in de St. Jacobskerk in Antwerpen. Ter verdere onderstreping van deze gegevens zijn van diverse familieleden uit de tweede helft van de jaren zeventig zestien brieven bewaard gebleven in Utrecht in de archieven van de apostolische vicarissen van de Hollandse Zending, zie: Bruggeman en Kortelever, *Apostolische vicarissen Hollandse Zending*, 214 (Bernardus en Macarius); 264 (Macarius, Gerardus en mevrouw).

⁸⁶ SAB, ONA inv.nr. 198, f. 58v-61 d.d. 27-07-1652.

⁸⁷ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 2: 1640-1643, 1645-1658, f. 191 d.d. 01-02-1648; ibidem, inv.nr. 3: (1642) 1658-1672 d.d. 12-01-1661.

religie'.⁸⁸ De omgangsoecumene zou in deze regio in het algemeen een zaak van lange adem worden.

Opleiding

Naast de meer standaardelementen als leren lezen en schrijven en eventueel vervolgonderwijs, betekende cognitieve opvoeding van kinderen uit de stedelijke elite vaker wel dan niet het volgen van een beroepsopleiding. Dit kon voor jongens een studie zijn of iets meer op de praktijk gericht, waar ook meisjes wel degelijk voor in aanmerking kwamen. Beroepservaring speelde vooral een rol bij vrije beroepen als apothekers of handwerkslieden in het algemeen. In de ambtelijke sfeer zorgde zij nogal eens voor het doorgeven van ambten van vader op zoon. De secretaris van de stad Willem Hanecops verzocht in 1642 wegens zijn gevorderde leeftijd (inmiddels was hij 67 jaar oud) en 'swacheijt sijnen lichaems' te mogen worden opgevolgd door zijn oudste zoon Jacob. Die was weliswaar in 1625 uit de stad gevlucht maar er geboren en getogen:

professie doende vande gereformeerde religie, hem christelijk draegende ende wel bekend, oock datten selven Jacop Hanecop sijn vader langen tijdt inde bediening der voorsz. secretarije getrouwelijck geassisteert, en met grote eere hem inde rechten en practijcke gequeten heeft.⁸⁹

Wat wil nu het geval? Volgens de Bredase geschiedschrijver Van Goor dient vanaf 1637 Jacob Hanecops (en niet zijn vader Willem) als secretaris van de stad te beschouwen, echter ten onrechte naar nu blijkt.⁹⁰ De samenvloeiing van vader en zoon maakt het wegens een gebrek aan een besluit moeilijk exact te zijn omtrent deze aanstelling, maar pas vanaf 1643 is er sprake van Jacob als de secretaris.⁹¹ Naar aanleiding van de brief van Willem werd wel besloten de griffier voortaan 'voor sijne besoignes' en 'voor 't lesen vande processen' jaarlijks fl. 150.- te geven.⁹² Het doorgeven van allerlei ambten van vader op zoon bleek vrij standaard. Door de wisselende politieke omstandigheden gold dit alleen juist niet voor het schepenambt; voor de zonen van regenten moesten dus andere voorzieningen worden getroffen.

Een daarvan was universitaire studie. Die werd voor de top van de politieke elite in Breda in de tweede helft van de zeventiende eeuw weliswaar gebruikelijker, maar geenszins standaard. Het was ook lang niet voor iedereen financieel weggelegd; er moesten zelfs vaak aparte voorzieningen voor worden getroffen. Herhaaldelijk werden kinderen, in verzoeken om geldelijke ondersteuning van stadswege, geprezen. Dr. Cornelis van Nieuwenhove had via zijn vrouw drie beneficiés op kerkelijke goederen geërfd. In een verzoek uit circa 1620 wijst hij erop hoe door de oorlog al zijn bezittingen door de vijand waren geconfisqueerd en hij nu de toekomst van zijn kinderen enigszins veilig probeerde te stellen door de beneficiés gedeeltelijk op hen over te laten gaan. Zijn zoon schepen dr. Eduard van Nieuwenhove schreef in een later verzoek dat zijn eigen zoon Dudley 'out ongeveer derthien jaren, naer

⁸⁸ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg, inv.nr. 12: ordonnantieboek 1593-1625 f. 4v-5r d.d. 22-07-1593. Zie voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 155-156.

⁸⁹ SAB, OSA inv.nr. 224: brieven stadsbestuur 1640-3, brief magistraat aan de prins d.d. 14-08-1642.

⁹⁰ Van Goor, *Beschrijving*, 248.

⁹¹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 93 d.d. 27-06-1643.

⁹² Ibidem, f. 83 d.d. 07-11-1642.

sijnen ouderdom (sonder roem gesproken) soo inde latijnse tale, als andere oeffeningen groote progressen doende' was.⁹³ De weduwe van de Bergse schepen en stadsdokter Arnoldus Victor deed al evenzeer een beroep op het stadsbestuur van haar woonplaats voor ondersteuning. Zoon Johannes Anthony was inmiddels gevorderd tot student in Leiden; zijn studiekosten werden voor de helft gedragen door een beurs van de vrouwe van Warmond.

Ook Brabant kende in die tijd een vrij uitgebreid stelsel van studiebeurzen maar dan van overwegend katholieke signatuur. Dit was een produkt van de Contrareformatie en met name in de Meierij een groot succes.⁹⁴ In het geval van mevrouw Victor trof ze het geluk dat de beurs voor haar net zo open stond 'als voor geboren Hollanders ofte Westvrijesen'. Het mocht echter allemaal niet baten: de familie kon de overige kosten niet dragen, reden waarom zij het stadsbestuur vroeg medelijden te betonen en met geld van deze 'armen student tot een rijckgeleerden predicant te brengen'.⁹⁵ Gerardus Vlemincx, deken van de Bredase kerk, stichtte in 1591 een beurs voor Bredase studenten aan het Leuvense college 'Het Vercken'. De beurs bedroeg oorspronkelijk fl. 250.- ter ondersteuning van vijf studenten.⁹⁶ In tegenstelling tot de meeste andere beurzen, die speciaal waren bedoeld voor ondersteuning van arme studenten en scholieren, blijken in de praktijk juist meer welgestelde families hiervan gebruik te hebben gemaakt.⁹⁷ Uit bovenstaande voorbeelden blijkt deels waarom: gegoede Brabantse families beschikten klaarblijkelijk niet over de benodigde financiële middelen om hun (oudste) kinderen naar de universiteit te sturen. Maurits stichtte na jaren van onderhandelen met het Bergse stadsbestuur in 1602 voor studenten vier beurzen ten behoeve van studenten in de theologie, filosofie of medicijnen, iets dat hij overigens niet deed met betrekking tot Breda.⁹⁸ Voor Westbrabantse studenten bestond in Leuven tevens een aparte studentenclub: deze congregatie voor de baronie werd vlak na de Vrede van Munster opgericht. Twee belangrijke bundels over de geschiedenis ervan, bewaard in het archief van de familie Van Lanschot, zijn helaas al sinds enige decennia zoek.⁹⁹ Wel is een klein boekje bewaard gebleven met de grondregels in het Latijn.¹⁰⁰ De club is opgericht door Johannes van den Broeck, stellig een telg van dit bekende Bredase katholieke regentengeslacht.

Een vervolg op een studie in de vorm van een educatieve vormingsreis naar het buitenland – de zogeheten *peregrinatio* – was een zeldzaamheid. In de tweede helft van de zestiende eeuw wilde Johan van den Corput zijn 'cleyn verstant' in Italië, Griekenland en verder weg ontwikkelen en koos hij voor een buitenlands avontuur, evenals zijn broer Hendrik.¹⁰¹ De Van de Corputs waren een van de belangrijkste Bredase families uit dit tijdvak. Enkele anderen van de zestiende-eeuwse regenten waaronder mr. Willem Martini hadden in het buitenland gestudeerd, maar dat was destijds geen luxe omdat er in de Nederlanden geen goed hoger onderwijs voorhanden was. Daarin pasten ook de diverse 'natio's germanicae' met hun humanistisch gedachtengoed: het buitenland vormde in zekere zin een must voor Brabantse

⁹³ NA, NDR inv.nr. 7976, f. 163r.

⁹⁴ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 31-34.

⁹⁵ HCHM, Notarieel archief, inv.nr. 6 akte 184 (f. 191) d.d. 01-03-1617. Zie over hem: Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 732 (nr. 5539).

⁹⁶ *Tax.* (1916) 281-284.

⁹⁷ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 25.

⁹⁸ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 203-204.

⁹⁹ Jeurgens, *Inventaris familie Van Lanschot*, 34.

¹⁰⁰ SAB, Collectie Varia: inv.nr. 642.

¹⁰¹ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 10-11.

families uit diverse sociale lagen.¹⁰² Ook in Breda was de universitaire vorming in de zestiende eeuw nog hoog geweest, ten teken van de voorspoedige economische en sociale ontwikkeling. Later zou de animo echter gaan dalen. Mr. Willem Snellen, die in 1628 lid was geweest van de rechtsuniversiteit van Orléans, stuurde er eveneens zijn zoons naartoe. Stadssecretaris Cornelis Dirven kondigde in 1634 een reis naar Frankrijk aan, in het kader waarvan hij zijn testament opstelde.¹⁰³

Slechts één schepen laafde zich later in de zeventiende eeuw aan een heuse *Grand Tour*: mr. Engelbert Graswinkel.¹⁰⁴ Dit was hij min of meer aan zijn stand verplicht, afkomstig als hij was uit een deftige Haagse en Delftse familie. Voor de Bredase regenten waren dergelijke buitenlandse verblijven beslist te hoog gegrepen. Uit de late zeventiende-eeuw stamt wel het opmerkelijke verzoek aan de Bredase magistraat van Gijsbert van Ghils om naar Zwitserland te gaan 'ende [naar] andere plaetsen ende landen te vertrecken om t'landt te besien'.¹⁰⁵ Behalve dat Gijsbert van eenvoudige komaf was, is zijn gekozen reisdoel al evenzeer uitzonderlijk. In de eerste plaats omdat het reizen naar het buitenland meestal een concreet doel diende (vaak taalbeheersing) en niet om er de toerist uit te hangen, en in de tweede plaats omdat Zwitserland toen nog niet op het programma van de Grand Tour stond. De Alpenpassen waren vooral een noodzakelijke hindernis om Italië te bereiken; pas in de tweede helft van de achttiende eeuw zou Zwitserland in dat opzicht een zelfstandig reisdoel worden.¹⁰⁶

Ondanks ruimere mogelijkheden voor de stedelijke elite kwamen niet alle kinderen even goed terecht. De vele zorg die werd besteed aan opvoeding, onderwijs en scholing liet onverlet dat hun lot vaak onvoorspelbaar bleef. Jeugdige onbezonnenheid of overmoed kon fatale gevolgen hebben. Gedurende eind jaren veertig, begin jaren vijftig werd Breda wegens de aanwezigheid van de Illustre School geteisterd door een reeks gewelddadige incidenten. Behalve een extra opvoedingsinstrument voor regentenzonen van binnen en buiten de stad, waaronder ook de zoon van Anthony van Hilten, secretaris van de Staten van Utrecht, bleken schermlessen en het dragen van degens een gevaarlijke combinatie. De schermmeester hield zijn pupillen niet onder controle (er werd veel over hem geklaagd) en ook leden van de regentenfamilies Bernagie en Snellen raakten bij steekpartijen betrokken. Advocaat Johan van Bernagie pleegde in 1658 vermoedelijk doodslag met een degen op Esaias Gibbs, zoon van kapitein-luitenant Gibbs, maar de schuld werd door hem vakkundig afgeweerd (ten dele op zijn compaan Cornelis van Houten): niet alleen had niemand gezien wie de wonden had toegebracht, tevens werden die door medische experts als niet dodelijk geoordeeld.¹⁰⁷ Zoon Bartholomeus van burgemeester Willem Snellen werd notabene door de schermmeester zelf op 23 juni 1651 in het Valkenberg 'seer deerlijck ende gevaerlijck gequetst'. Hiermee was voor de burgemeester de maat vol, 'want en hebbe anders geen oogenmerck, als mijn familie voor meerder ongeluck te preserveren'.¹⁰⁸ De schermmeester werd in december 1651 ontslagen, waarbij de burgemeester er zijn verwondering over uitsprak dat

¹⁰² Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 347.

¹⁰³ SAB, ONA inv.nr. 75, f. 28-29v d.d. 28-03-1634.

¹⁰⁴ Niet te verwarren met een eerdere 'neef' Graswinkel die Hugo de Groot hielp als zijn secretaris bij het schrijven van *De Iure belli*, zie: Van Westrienen, *De Grootte Tour*, 57.

¹⁰⁵ SAB, ORA inv.nr. 832, f. 69v-70 13-11-1696. Gijsbert was een zoon van Johannes en Maria van Heusden.

¹⁰⁶ Westrienen, *De Grootte Tour*, 112-117; Fleming, *Killing dragons*.

¹⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7984 f. 95 e.v. De kwestie bracht tevens een conflict tussen de magistraat en de Raad van Brabant, die het eerdere vonnis uiteindelijk teniet deed; idem, f. 138r-v en f. 139.

¹⁰⁸ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 203 e.v.

deze nog immer door sommigen op handen werd gedragen terwijl zijn zoon notabene ‘van achteren’ (dus op lafhartige wijze) was neergestoken.¹⁰⁹

Over de opvoedkundige waarde van de Illustre School uitte zich tevens predikant Renesse in een aantal brieven aan Constantijn Huygens sr, wiens zonen hij tijdelijk in Breda onder de hoede had. Hij kreeg het van alle kanten zwaar te verduren: de professoren, de studenten, de vertrekken, zijn eigen onderkomen en de beide pupillen;

het [doel]wit mijner vijanden is, het collegie installigh te maecken, andere af te schricken van hier te komen, ende die hier zijn allesints te degousteren, ende alsoo mij bij hare hoogheden te disgracieren, als onbequaem om regent te zijn, dan zal men sigh aen Renesse hebben ghewroken, ende een ander op het hooghaltaer gheset.¹¹⁰

Renesse trok zich niet verbazingwekkend reeds in 1649 teleurgesteld terug als regent van het college. De ontstane golf van geweld in Breda was aldus van tijdelijke aard, maar ongelukken ontstaan door jeugdige onbezonnenheid zaten immer in een klein hoekje. Jacobus Planten trok er op zaterdag 2 augustus 1681 op uit met de twee oudste zonen van stadhouder Damisse, voorzien van een met hagel geladen roer. Door onvoorzichtig handelen ging het geweer af, waarbij Jacobus Damisse in de rechterschouder werd getroffen: vier uur later was hij dood. De stadhouder probeerde de kwestie buiten de normale procedures (extraordinaris ter arbitrage van de schepenbank) af te handelen, maar werd hierin niet-ontvankelijk verklaard en de gedaagde werd van enige schuld vrijgesproken.¹¹¹

Degenen die hogerop wilden komen door middel van zelfstudie konden met name terecht in de vrije beroepen. Dit was het terrein van sociale stijgers uit de stedelijke middengroepen en minder voor ontwikkelde families. Met kunde en toewijding kon het individu op deze terreinen soms meer bereiken dan met patronage alleen, al was het laatste beslist bevorderlijk en vaak onontbeerlijk. Voor hun succes waren vrije beroepsbeoefenaren bijvoorbeeld mede afhankelijk van het sociale gehalte van hun cliëntèle. De toekomst hoefde zich ook niet specifiek tot Breda te beperken. Diegenen met Haagse connecties zochten het hogerop in de ambtenarij en weer anderen nog verderweg. De koloniale handel bood hier wellicht de beste perspectieven. De zeventiende en achttiende eeuw was het tijdvak van de grote handelsondernemingen der Verenigde Oostindische- en Westindische Compagnie. Opnieuw blijkt hier slechts ruimte voor min of meer gevestigde Bredase families als Damisse en Bernagie of bijvoorbeeld de regentenfamilie Drabbe uit Bergen op Zoom. Ook zij ontsnapten niet aan het grote overzeese avontuur en hun wereld strekte zich dientengevolge uit van Curaçao, via Kaap de Goede Hoop naar Hougli aan de voet van de Himalaya. Schepen Damis Janssen zag voor een van zijn zoons, Peter, een toekomst in de Oost weggelegd. In 1656 stond hij nochtans borg voor duizend gulden bij een bewindhebber van de Kamer Middelburg van de VOC, Franchois van der Beke.¹¹² Deze was voor dit bedrag bereid geweest de positie van Peter als opperassistent op het schip “Lowijse” (de Henriette Louise) te onderschrijven. Ondanks de grote omvang van het VOC-archief, valt niet veel meer te achterhalen dan dat het schip inderdaad op 28 oktober van dat jaar in Batavia aan-

¹⁰⁹ Zie verder ook: Gietman, ‘Eer en geweld’.

¹¹⁰ UBL, Collectie Handschriften inv.nr. Hug 37, litt. 22 d.d. 15-02-1647.

¹¹¹ SAB, ORA inv.nr. 112, f. 111 d.d. 01-10-1681.

¹¹² SAB, ORA inv.nr. 536, f. 30 d.d. 07-04-1656.

kwam. Het meest opmerkelijke daarvan was nog wel dat het met minder dan zeven maanden daarmee een relatief snelle reis achter de rug had, want gemiddeld duurde zo'n uitreis negen maanden.¹¹³ Hoe het verder met Peter afliep is niet bekend, maar het ontbreken van nadere gegevens duidt allicht op een vroege dood - in deze contereien geen ongebruikelijk scenario.¹¹⁴ Toch lijkt met hem de kiem gelegd voor een langdurig verblijf van de familie in Azië. Een zoon van stadhouder Cornelis Damisse, Johan, werd fiscaal van Kaap de Goede Hoop; een zoon van deze, Hendrik, was koopman te Batavia en later werkzaam als administrateur van het graanmagazijn in het kasteel; diens zoon Joan Hendrik was op zijn beurt sinds halverwege de achttiende eeuw onderkoopman in Bengalen.¹¹⁵ Een jongere broer van schepen Jacob Drabbe vertrok in november 1650 eveneens als onderkoopman/opperassistent naar Azië.¹¹⁶ Om fortuin overzee te maken moest men in de eerste plaats zelf niet onbemiddeld zijn en in de tweede plaats, in het geval van Brabant, over Zeeuwse connecties beschikken.¹¹⁷

Het koloniale leven stond weliswaar bekend om zijn snelle promotiemogelijkheden maar was voor sommigen tevens een vlucht voor schandalen dichterbij huis.¹¹⁸ Dit verklaart vermoedelijk ook het verblijf van leden van de Bredase regentenfamilies Wachmans en Bernagie in de West eind zeventiende eeuw, al bieden in beide gevallen de weinige bekende gegevens geen afgerond beeld. Ondertussen had de WIC meer noordwaarts de kolonie van Nieuw-Nederland gesticht. Ook hier, aan de Hudson, bleken Bredanaars hun mannetje te staan. Adriaan van der Donck die er tot een belangrijk bestuurder zou opklimmen, kwam uit Breda.¹¹⁹ Zijn grootvader was niemand minder dan turfschipper Adriaan van Bergen (naar wie hij was vernoemd), terwijl een ander familielid hofmeester was geweest van Willem van Oranje.¹²⁰ Eind jaren veertig nog keerde Van der Donck tijdelijk naar zijn geboortestad terug voor familie zaken. Eenmaal terugggekeerd in de Nieuwe Wereld, zou Adriaan in 1655 een zeer belangrijke beschrijving nalaten van de kolonie in wording.¹²¹ Toen was overzee reeds een andere man aan de macht gekomen die eerder om gezondheidsredenen de Caraïben tijdelijk was ontvlucht. In 1645 trouwde hij te Breda met een dochter van de Waalse predikant Bayard.¹²² Zijn naam: 'Pierre' of Pieter Stuyvesant.

¹¹³ *Dutch-Asiatic Shipping*, II, 122-123.

¹¹⁴ Peters, *In steen geschreven*.

¹¹⁵ Van hem zijn enkele brieven bewaard gebleven uit de factorij Hougli in de Gangesdelta - een van de buitenposten van het koloniale rijk tegen de grens van de Himalaya - gericht aan zijn neef Rombert Melchior, stadhouder van de drossaard en latere burgemeester van Breda in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het hele familienetwerk werd toen (in 1772) gemobiliseerd om de carrière van Joan Hendrik te redden, nadat hij door kuiperijen in de politieke raad van Bengalen op een zijspoor was beland. Hierbij had hij volgens eigen opgave maar liefst zeventigduizend gulden verloren in graancontracten; tevens was hij verbitterd geraakt over zijn perspectieven - hij was inmiddels 59 jaar oud en al 22 jaar lang blijven steken in de rang van onderkoopman. Zie: BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 1963.

¹¹⁶ BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 26: memoriaal Drabbe d.d. 06-11-1650.

¹¹⁷ Gaastra, 'Zeeuwen in de VOC'.

¹¹⁸ Kooijmans, *Vriendschap*, 284 en verder hoofdstuk 16.

¹¹⁹ Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, 93.

¹²⁰ Shorto, *Nieuw Amsterdam*, 116-117.

¹²¹ Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, hoofdstuk 1.

¹²² Shorto, *Nieuw Amsterdam*, 180-181.

Beschikking

Vrijages

Na de jeugd wachtte een volgende belangrijke fase: adolescentie en het huwelijk. Jongens en meisjes werden zowel binnen als buiten het gezinsverband (weliswaar grotendeels gescheiden) grootgebracht. Hun stonden tenslotte geheel verschillende taken te wachten. Trouwen was in wezen de enige carrièremogelijkheid voor vrouwen. Dit verschafte hun een gedegen uitgangspositie met als belangrijkste taak verzorging en opvoeding van het nageslacht. Regentenvrouwen leiden daarentegen vaak een onzichtbaar bestaan, althans in reguliere bronnen (uitgezonderd familiearchieven). Slechts af en toe zien we haar handelend optreden wanneer bijzondere omstandigheden dat toelieten.

Hoe kwamen huwelijken over het algemeen tot stand? Slechts over enkele vrijages valt iets uit te wijden. Clara le Clercq, de oudste dochter van schepen Louis, was al vast geen grote schoonheid getuige Constantijn Huygens jr opmerking dat 'sij was seer bedorven van de pockjes'. Haar vrijer was een Engelse legerkapitein genaamd Smith. Dit zinde haar grootvader, de 'oude Buerstede' (oud-schepen Anthonis), geenszins. Zo bleef Smith tijdens een bezoek van Constantijn Huygens aan Maria van Buerstede in diens bijzijn zitten, waar de oude heer 'seer op knorde'. Het liefdespad ging allesbehalve over rozen: enkele maanden later sprak Huygens met Buerstedes' zoon Jacob over de situatie en inmiddels had zijn vader gedreigd haar te onterven. Twee jaar later was de situatie nog weinig veranderd:

Vondt Clara, haar dochter, wat magerder geworden, dat de moeder seyde te komen door de quelligh, die over haer amors met Smith hadde, den oude Buerstede niet willende hooren van haer huwelijck. De moeder scheen daer niet soo avers van te wesen.¹²³

De liefde leek desondanks te overwinnen. In 1696 beschikte Smith al sinds enige jaren over de sleutel van de deur van het ouderlijk huis ondanks blijvende animositeit van haar grootvader. Uiteindelijk liep de langdurige vrijage toch stuk al is het, uitgezonderd de vijandige houding van haar grootvader (die overigens datzelfde jaar overleed), gissen naar de reden hiervoor. Voor Clara, die inmiddels bijna dertig was, kwam het gelukkig nog goed. In 1698 trouwde zij Matthijs van Overbeke die toen in Amsterdam woonde waar de twee elkaar waarschijnlijk zullen hebben ontmoet. Het paar trouwde, zoals toen gebruikelijk voor hogere kringen, buiten de Amstelstad in Breukelen. Enkele jaren later belandde Matthijs, die in 1654 in Den Haag was geboren, als aangetrouwd familielid op het Bredase regeringspluche.

Eigen wil van de adolescenten of verliefdheid in plaats van een gearrangeerd huwelijk speelden eind zeventiende eeuw wel vaker een rol. Een zoon van oudstadhouder mr. Cornelis Damisse, Pieter, was reeds enige jaren zeer intiem met zijn nicht Beatrix Palm. In mei 1699 verzocht hij de kerkenraad hem en zijn bruid in extraordinaris ondertrouw te nemen, omdat diens vader niet instemde met zijn huwelijksplannen. Volgens zijn vader had Pieter beloofd nooit zonder diens toestemming te trouwen, maar de zoon ontkende deze belofte te hebben gedaan. Hierop werd de vader verzocht zich verder afzijdig te houden maar die weigerde dat. Aan gezien diens verzet verder geen wettige gronden had tot belemmering, gaf de ker-

¹²³ *Journalen Huygens*, I, 411-412; 440; idem, II, 203.

kenraad alsnog zijn zegen aan dit huwelijk.¹²⁴ Oud-schepen dr. Govert van Alphen had op zijn beurt problemen met de vader van zijn aanstaande bruid Cornelia Young (of Junius).¹²⁵ Nadat hij de kerkenraad om toestemming had gevraagd, was een bode naar het huis van Samuel gestuurd die verklaard had ‘ick sal het aensien, sij is meester van haer lichaem, maer, en sal bethoonen, dat ick meester ben van mijn goet’.¹²⁶ Haar vader gaf daarmee op kernachtige wijze het dilemma van een vrije partnerkeuze weer: liefde of geld? Hoewel het huwelijk doorgang vond raakte de verhouding in dit geval gebrouilleerd, getuige diverse verwijzingen naar gevoerde processen.¹²⁷ Wegens een gebrek aan eerdere voorbeelden zou het voorbarig zijn om al te veel conclusies aan deze drie gevallen te verbinden. Toch heeft het er op zijn minst de schijn van dat, in elk geval aan het eind van de zeventiende eeuw, de liefde een steeds grotere rol ging spelen in het huwelijk. Kandidaten werden minder vaak door de familie voorgedragen maar door de jongelui zelf uitgezocht dan wel is gedacht.¹²⁸ Ouders behielden desondanks, door middel van het dreigement van onterving, een grote zeggenschap in de uiteindelijke partnerkeuze. Hoe anders was het destijds gegaan bij het eigen huwelijk van stadhouder Damisse in 1660. Toen was zijn vader eveneens naar de kerkenraad gestapt om toestemming voor zijn zoon om Cornelia Hardemee te trouwen, in wat alleszins een gearrangeerd huwelijk lijkt te zijn geweest in het voordeel van Cornelis.¹²⁹ Zij was namelijk een zestienjarige wees uit een Zierikzeese regentenfamilie en hij ongeveer tien jaar ouder: ditmaal was het haar voogd die dwars lag. Nadat de kerkenraad haar had verhoord en overtuigd was geraakt van haar rechtzinnig gedrag, werd alsnog toestemming verleend.¹³⁰ Ransom huwelijken kon dus de nodige strijd ontstaan ten teken dat de belangen groot waren. Dat bijvoorbeeld de belangrijke regentenfamilie Damisse hierbij herhaaldelijk overhoop lag met de kerkenraad, toont verder aan dat het familiebelang de kerk dikwijls oversteeg.¹³¹

Over eventuele voor-of buitenechtelijke sex onder de elite blijkt te Breda vooral iets dankzij een van de heerlijke rechten: het recht om kinderen te legitimeren. Hoewel tussen deze groep mensen geen regenten voorkomen is de sociale achtergrond in sommige gevallen vergelijkbaar, zoals bij voorbeeld een onechtelijke (of ‘natuurlijke’, zoals men het toen noemde) zoon van ritmeester Andries Beringen. Uit de bijgevoegde verzoeken blijkt ook iets van de oorzaken. Diens zoon Francois was bijvoorbeeld verwekt bij zijn dienstmeid Maayken Willems ‘als zij jonge, ende vrije dochter was’. De jongen was enige jaren thuis in Breda opgegroeid maar later voor zijn verdere opvoeding naar Sedan gestuurd. In deze Franse plaats, hoofdstad van het hertogdom Bouillon, was een belangrijke, op calvinistische leest geschoeide ridderakademie gevestigd.¹³² Kort voor zijn dood in 1623 had de vader zijn zoon terug naar Breda geroepen om hem zijn laatste wil kenbaar te maken.¹³³

¹²⁴ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 7: notulen 1695-1709, d.d. 16-05-1699; 23-05-1699; 28-05-1699.

¹²⁵ De connectie tussen Breda en de familie Junius gaat tenminste terug tot halverwege de zestiende eeuw, zie: Beenakker, *Breda in de eerste storm*, bijlage I. Samuel Junius was op zijn beurt lijfarts van stadhouder Willem III.

¹²⁶ SAB, ONA inv.nr. 331, f. 1-v d.d. 15-01-1694.

¹²⁷ *Ibidem*, f. 13 d.d. 11-02-1694; f. 15 d.d. 01-02-1694; f. 37 d.d. 23-04-1694; f. 69 d.d. 02-07-1694; f. 73-v d.d. 03-07-1694.

¹²⁸ Hokke, “‘Mijn alderliefste Jantielief’”, 50-53.

¹²⁹ De Vos, *De vroedschap van Zierikzee*, 433.

¹³⁰ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672, d.d. 07-08-1660; 08-08-1660; 09-08-1660; 07-09-1660.

¹³¹ Zie eerder hoofdstuk vijf.

¹³² Groenveld, *De Winterkoning*, 18-19.

¹³³ NA, NDR inv.nr. 7943, f. 388r-v.

Hendrik Wils kwam uit een gevestigde Bredase katholieke familie, waarvan één lid het tot burgemeester had gebracht in het Spaanse interregnum en anderen apotheker waren. Hendrik noemt zichzelf een ‘vrij ende ongehouwt persoon sijnde’ toen hij in 1642 de dienstmeid van zijn moeder verleidde.¹³⁴ Later trouwt hij in 1650 met Margrieta van der Meulen, maar er rees een probleem: ‘vermits sijne indispositie egeen kinderen bij zijn vrouw is crijgende’. Deze verwijzing naar zijn eigen impotentie is vrij openhartig; zijn vrouw was weduwe en had uit haar eerste huwelijk al drie kinderen.¹³⁵ Waarom hij, hoewel er nageslacht was, in 1653 tot officiële opname van bastaardzoon Jan in zijn gezin vraagt wordt verder niet duidelijk. Het kan zijn dat Hendrik, evenals bij ritmeester Beringen, veel plezier beleefde aan een eigen zoon in plaats van andersmans kinderen. Zijn zorg kan ook te maken hebben gehad met erfdelingen, een suggestie die wordt ondersteund door de aard van de meeste overige verzoeken. Hoewel een besluit ontbreekt, blijkt uit een latere erfdeling dat Jan inderdaad volwaardig familielid was geworden.¹³⁶

De diverse vrijpartijen worden dus vooral als onschuldige affaires gepresenteerd waar, gelet op de omstandigheden, niets op aan te merken viel: beide partijen hadden uit eigen wil seks gehad zonder dat er sprake was van enig bedrog. Valse trouwbeloften onder het mom waarvan seks plaatsvond kwamen daarentegen wel degelijk voor: de bekende Bredase advocaat mr. Johan van Laarhoven had op deze wijze een kind verwekt. In ruil voor beloften van onderhoud en legitimatie door de Raad van Brabant probeerde hij alsnog onder zijn vaderlijke plichten uit te komen, maar de moeder van zijn kind dwong uiteindelijk via de rechtbank alsnog een huwelijk af.¹³⁷ Zijn avontuurtjes berustten overigens mogelijk op lossere familieleden: zijn broer Peter was zelfs een bigamist, reden waarom zijn moeder hem bij testament uitsloot.¹³⁸

De huishoudelijke sfeer kende hoe dan ook duidelijk zijn eigen geneugten en verleidingen. Uit de zeventiende eeuw zijn in totaal een tiental verzoeken om legitimatie bewaard gebleven, die overigens vooral samenhangen met een ander heerlijk recht: dat van bastaardgoederen te naasten. Pas latere familieomstandigheden noodzaakten ogenschijnlijk een officiële erkenning. De domeinraad, met name rentmeester Zuerius, lijkt hier echter niet happig op te zijn geweest. Tenslotte ging dit ten koste van eventuele inkomsten uit nagelaten erfenissen van bastaarden, een ander heerlijk recht. Hij stelde dan ook een recognitie van honderd à honderdvijftig gulden voor, waarna kennelijk geen verzoeken meer zijn gedaan. Aan bastaardkinderen kleefde, in elk geval in adellijke kringen, aanvankelijk ook geen enkel bezwaar: zij werden in ieder geval in de zestiende eeuw nog goed onderhouden. De natuurlijke dochter van de zeer rijke jonker Gabriël de Biest trouwde rond 1580 met Jan Matheusz. de Wilde, (eenmalig) schepen van Breda.¹³⁹

Huwelijk

Ondanks de ongelijkheid in rechtspositie tussen man en vrouw en eventuele problemen bij de totstandkoming ervan – de meeste huwelijken waren gearrangeerd -

¹³⁴ Ibidem, f. 390 e.v. d.d. 03-04-1653.

¹³⁵ SAB, ORA inv.nr. 535, f. 26-27 d.d. 04-03-1651.

¹³⁶ SAB, ORA inv.nr. 541, f. 139v-141 d.d. 16-03-1676.

¹³⁷ SAB, ONA inv.nr. 152, f. 115v-116v d.d. 21-07-1654; ibidem, f. 129 d.d. 28-09-1654; ibidem, f. 144v d.d. 25-11-1654; ibidem, f. 145 d.d. 25-11-1654; ibidem, f. 180v-181 d.d. 16-04-1655.

¹³⁸ SAB, ONA inv.nr. 198, f. 20v-21 d.d. 02-04-1665.

¹³⁹ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 42.

was een huwelijk vaak een goed geregeld partnerschap voor beide partijen.¹⁴⁰ Dit vormde althans de meerwaarde ervan en was ook datgene waar beide partners naar op zoek waren. Van de 168 regenten tussen 1590-1702 trouwden er 25 (dat wil zeggen vijftien procent) desondanks niet: zij bleven vrijgezel. Het grote aantal tweede of derde huwelijken – bijna de helft van het totale aantal huwelijken – onder de regenten toont verder aan hoe essentieel een huwelijk was voor het eigen, sociale functioneren van het individu.¹⁴¹ Vrouwen (speciaal weduwen) verkeerden in dat opzicht in een wezenlijk andere maatschappelijke positie.¹⁴² Hertrouwen onder mensen van gelijke stand was zeer gebruikelijk, als verder teken dat familie of vrienden vaak de hand hadden in huwelijken. Vrouwen wier man, zijnde een regent, overleed kozen vaak opnieuw een regent tot echtgenoot. Zo hertrouwde de weduwe van schepen Laurens Boudins met Gosuin van Bernagie. Haar eigen inbreng in dit huwelijk was zeker niet gering, want zij stond borg voor diens ontvangerschap in een aantal dorpen van de baronie voor fl. 10.000.-.¹⁴³ De weduwe van eenmalig schepen mr. Jacob van Lanschot, hertrouwde in 1639 met schepen Hendrik Joosten. Van Lanschot en Joosten traden overigens al in 1626 gezamenlijk op als borgen: beide families kenden elkaar dus al langer.¹⁴⁴

Verschillen in herkomst van de Bredase regenten plus de onvolledige bronnen maken een demografische analyse van het huwelijkspatroom, evenals geboorte- en sterftecijfers voor de zestiende en zeventiende eeuw niet mogelijk: hiervoor ontbreken simpelweg te veel gegevens. Er vallen daarom hier slechts enkele algemene hoofdlijnen aan te geven. Ten eerste was het patriciaat in elk geval tot begin zeventiende eeuw een vrij hechte groep: standsbesef en familiebelang gingen daarbij hand in hand. De familie Rovers was een regentenfamilie van katholieke snit: Willem de Rover was schepen van 1555-6¹⁴⁵, Jan Cornelis van 1569-72 en Aert Aert in 1588-9. Diverse andere familieleden waren tienraad geweest: Huybrecht Jan in 1571 en Willem Jan van 1575-7. De familie vond zijn economische grondslag in de lakenhandel. Het was tevens in deze sfeer dat de huwelijkspartners werden gezocht: Peeter van de Broeck (lakenkoper, later schepen en burgemeester) trouwde Maeyken Jan Cornelis; Job Wynants van Ruth (zijdenlakenkoper, tienraad en later schepen) trouwde Cathelijn Jan Cornelis; Pauwels van der Biestraten (zijdenlakenkoper) trouwde Anne Jan Cornelis; Jan Marcelissen van Sorgen (lakenkoper, later schepen) trouwde Cornelia Jan Cornelis. Deze zo sterke relatie tussen beroepsachtergrond en religie zou tevens kunnen duiden op beperkte huwelijksmogelijkheden voor gelijkgezinden onder het Bredase patriciaat.

Religie speelde onherroepelijk een rol bij huwelijken maar was aanvankelijk nog geen reden tot uitsluiting. Eenmaal gemaakte keuzes konden in Breda's sterk wisselende context desondanks nadelig uitwerken. Dingman van der Locht werd eind 1591 voorgedragen voor het schepenambt maar, stond er waarschuwend achter zijn naam, 'getrouwt de dochter van Joos Cornelissen vijant.' Hij was getrouwd met Dingne van de Broeck, een dochter van de Spaansgezinde oud-schepen en burgemeester Joost Cornelis Goderts. Het permanente gebrek aan goede calvinistische kandidaten na 1590 kwam hem alsnog te hulp en binnen een aantal jaren zou hij toch worden gekozen. Hij bleef zelf desondanks trouw katholiek en zou, samen met

¹⁴⁰ Hokke, "Mijn alderliefste Jantielief", 53-58.

¹⁴¹ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 233.

¹⁴² Schmidt, *Overleven na de dood*.

¹⁴³ SAB, ORA: vestbrieven Laurens Boudins.

¹⁴⁴ SAB, ORA inv.nr. 521, f. 63v d.d. 21-08-1626 i.m.

¹⁴⁵ Waarschijnlijk is hij dezelfde Willem de Rover die in 1560 schout werd van Steenberg, zie: *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 61-62.

zijn zoon Christiaan, later nog een grote rol spelen gedurende het Spaanse interregnum. Het patriciaat was eind zestiende eeuw dus aan elkaar verwant, ongeacht geloof. Zo trouwde een dochter van de calvinistische schepen Pauwels van Lanschot in 1600 met de katholieke schepen en oud-burgemeester mr. Sebrecht Sgraeuwen en zoon Jan Pauwels van Lanschot met een dochter uit het eerste huwelijk van Sgraeuwen waaruit alle kinderen katholiek werden gedoopt. Een andere dochter uit diens eerste huwelijk, Cornelia, trouwde op haar beurt met Franchois de Bergaigne uit de gelijknamige calvinistische regentenfamilie. Beide mannen waren zijdenlakenkoper van beroep: daarmee lijkt te Breda de sociale achtergrond dan ook het platform bij uitstek geweest voor huwelijken. Het ophouden van status was kennelijk belangrijker dan eventuele religieuze bezwaren.

De banden binnen het patriciaat tussen de politieke- en economische elite van de stad waren aanvankelijk dus hecht: men trouwde vooralsnog binnen de eigen sociale groep. Jan Willem Rovers was op zijn beurt lakenkoper en getrouwd met een dochter van schepen en burgemeester Jan Cornelis Cheeuws; een van hun dochters, Cornelia, trouwde met dr. Godefroy van de Broeck (stadsdokter en later schepen gedurende het eerste kwart van de zeventiende eeuw). Elisabeth Huybrecht Rovers voerde na 1637 de wensen van haar man, oud-schepen Cornelis van Ceters, uit omtrent de aanleg van een steenweg voor katholieke kerkgangers richting Princenhage. Eind zeventiende eeuw trouwde Jacobus van Bergen met een andere Elisabeth Rovers: hun kinderen werden desondanks katholiek opgevoed. De familie Rovers hield gedurende anderhalve eeuw vast aan het katholieke geloof, verloor daardoor weliswaar haar plaats onder de politieke elite maar behield haar positie binnen het patriciaat. Al even significant is het dan dat die familie, als representant bij uitstek van de gegoede inheemse burgerij, in de zeventiende eeuw haar bakens verzette naar de bierbrouwerij.¹⁴⁶

Behoud van de sociale cohesie (endogamie) binnen het patriciaat werd door de oorlogsomstandigheden wel steeds moeilijker. De Bredase elite, toch al niet talrijk, raakte in de loop van de tijd ernstig uitgedund. Huwelijken vonden dan ook steeds meer buiten de stad plaats maar wel binnen de eigen kring, dat wil zeggen het patriciaat van andere steden – een tweede kenmerk. Een dergelijke familiestrategie als die van Rovers dwong een steeds grotere mate van mobiliteit af: achterblijven in Breda was te riskant, met name voor protestantse families. Net als vele andere families vormde de familie Van Alphen in de loop van de zeventiende eeuw een waar familienetwerk verspreid over de hele regio. Dit begon met brouwer Jan Govertsz. van Alphen en zijn drie kinderen Govert, Adriaan en Johan. Govert werd secretaris van 's-Gravenmoer. Rond zijn latere benoeming tot schepen van Breda in de jaren veertig was veel te doen.¹⁴⁷ Zelf trouwde hij de dochter van tienman Pauwels Beens. Adriaan vestigde zich als apotheker in Bergen op Zoom en werd daar burgemeester in de tweede helft van de jaren zestig. Johan trouwde een dochter van tienman Willem Beens, een broer van de eerder genoemde Pauwels. In de jaren vijftig en zeventig was Johan schepen van Breda en tussentijds tienman. De oudste zoon van Adriaan, eveneens Johan geheten, werd schepen van Bergen op Zoom. Een andere zoon van deze Adriaan, Govert, werd op zijn beurt in de jaren tachtig schepen van Breda. Deze Govert trouwde nicht Adriana Maria van Alphen (dochter van zijn oom Jan), waarmee de familiekring in zekere zin weer rond was. De Van Alphens zochten dus vooral steun bij elkaar, een extreme vorm van endogamie.

¹⁴⁶ Zie op dit punt verder hoofdstuk een en zeven.

¹⁴⁷ Zie verder hoofdstuk twaalf.

Daarnaast valt herhaaldelijk waar te nemen dat twee broers uit dezelfde familie trouwden met twee dochters (zusters of nichten) uit een andere familie of omgekeerd, een derde kenmerk. Dit kon verschillende achtergronden hebben. Door het verkeren in elkaars nabijheid kwamen nieuwe huwelijken ongetwijfeld sneller tot stand. Een meer strategische gedachte hierbij was behoud van het familiebezit, dat zo minder verspreid raakte. Met name dochters golden in dat opzicht als huwelijksgoed: mogelijk was dit nog gebruikelijker onder katholieke families. Reeds bleek door dubbelhuwelijken sprake van de bijzondere connectie tussen de familie Van Aerssen en Van der Veken, waarbij duidelijk exclusief in het eigen netwerk werd gezocht voor huwelijkspartners. In Breda gold dit bijvoorbeeld voor de katholieke families Van Rucphen en De Wyse. De twee oudste zoons uit deze laatste koopmansfamilie - Cornelis en Johan - trouwden in 1664 en 1671 met respectievelijk Maria en Ida van Rucphen, beide dochters van de griffier van het Leenhof.

Een vierde kenmerk, dat min of meer alle vorige combineert, was dat de ketens van verwantschap betrekkelijk kort waren en dus tevens snel werden verbroken: dit was een onherroepelijk gevolg van de vele machtswisselingen die de stad beleefde na 1568. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Bergen op Zoom, waar het patriciaat sindsdien in grote mate aan elkaar verwant was geraakt, werd dat te Breda langzaam uit elkaar getrokken. In plaats hiervan ontstonden er telkens clusters van familiegroepen bestaande uit drie of vier families met onderling hechte banden, maar verder vrij gesloten opererend naar buiten. Dit vormde tevens het principe achter de familieregeringen te Breda na 1637. Deze clans vormden een eigen wereld, gecentreerd rondom een pater familias, waar verre verwanten belangrijker waren dan naaste buren. Dit betekende bijvoorbeeld dat erfenissen vaak ook weer naar buitenstaanders gingen die op hun beurt de bezittingen verkochten, daarmee een eind makend aan de lokale continuïteit. Met name het vestigingspatroon van het uitheemse deel onder de regenten, een vrij grote groep, droeg hier verder toe bij. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de familiegroep van Du Gardijn, Le Clercq en Boursse, bij elkaar goed voor vier Bredase schepenen vanaf 1637.

Het betrof hier van origine Zuidnederlandse families. De familie Du Gardijn (of Du Jardin) had zich reeds omstreeks het midden van de zestiende eeuw in Amsterdam gevestigd en zou zich vooral bekwamen als suikerbakkers.¹⁴⁸ Philips en Guillaeme du Gardijn zamelden in de Amstelstad tevens geld in voor Willem van Oranje ten behoeve van de Opstand.¹⁴⁹ Enige Du Gardins waren daarnaast werkzaam op het kasteel van Breda en dus aangesteld als hofpersoneel.¹⁵⁰ Ook na 1590 komen nog enkele aanstellingen als kanonniken voor.¹⁵¹ Beide eerste families waren lidmaat van de Waalse gemeente in Amsterdam en aan elkaar verwant. De vader van Abraham en Louis le Clercq, Nicaise (of Nicasius), was afkomstig uit Valenciennes en is afgebeeld op een van de portretten in het Walenweeshuis in Amsterdam (waarvan hij begin jaren veertig diverse malen regent was).¹⁵² Zelf was hij getrouwd met een vrouw uit Rijssel, Hester Poulle. Vader en zoon Boursse (respectievelijk schepenen en griffier van Breda) waren verwanten, want David Boursse de Oude had als schoonmoeder ene Sara du Gardijn. Hier was dus sprake van een eigen netwerk binnen het Bredase patriciaat maar van oorsprong daarbuiten, met als centrum van

¹⁴⁸ Poelwijk, "In dienste vant suyckerbacken", 272-273.

¹⁴⁹ Vriendelijke mededeling dr. H. Smit aan de hand van het project De correspondentie van Willem van Oranje bij het Huygens ING.

¹⁵⁰ Delen, *Hof Willem van Oranje*, 126.

¹⁵¹ Zie de Commissieboeken Raad van State, aanwezig op studieaal Nationaal Archief

¹⁵² Van Kretschmar, 'De portretten', 164.

activiteiten de stad Amsterdam. Binnen deze familiegroep was verder sprake van een gedeeld Waals-hugenootse achtergrond. Wat bracht hen dan later naar Breda? Philips du Jardin (vernoemd naar zijn vader) was een cliënt van de Oranjes; hoewel in hoofdzaak ambtenaar, was hij kortstondig schepen van 1637-39. Te Breda bezat hij overigens al sinds 1620 een van de aanzienlijkste huizen in de stad: het huis Assendelft, destijds gekocht voor fl. 7.500.-.¹⁵³ Ook Nicasius le Clerq was in ruime mate in de stad gegoed, waarschijnlijk uit hoofde van zijn vrouw. Zijn zoons aanvaardden eind 1664 de erfenis: een huis op het kasteelplein, een bos te Uilendonk onder Oosterhout, een stede te Heusdenhout onder Ginneken en nog een stede op de Meerberg.¹⁵⁴ Zoon Louis, die het tot stadsdokter zou brengen, trouwde vervolgens in 1667 met een dochter van een belangrijke Bredase regentenfamilie: Maria van Buerstede. Een aantal jaren later werden eerst zijn broer Abraham en vervolgens hijzelf schepen. Desalniettemin was en bleef er sprake van een eigen familienetwerk. Een dochter genaamd Clara le Clerq trouwde namelijk te Breukelen Matthijs van Overbeke, die in Den Haag was geboren. Nog een andere dochter, Hester, trouwde Johan Theodorus Wierds, ontvanger van de contributiën voor Vlaanderen. Die was op zijn beurt familie van schepen Hildegart (geen Bredenaar van oorsprong), wiens vader raad bij de Raad van Brabant was. Zo bleken patronage en herkomst belangrijker dan lokale connecties. Dit laatste blijkt ook nog eens uit de diverse huwelijken die in Den Haag werden gesloten, iets dat maar voor een enkele Bredase schepen was weggelegd.

In Breda volgden per 1 of 2 generaties telkens familiegroepen elkaar op in plaats van de familieleden onderling (zie ook tabel 4.5). Er was ook slechts een handvol zonen die de mantel van hun vader op het pluche overnamen. Dit laatste dient echter tot op zekere hoogte te worden gerelativeerd. De continuïteit onder Bredase regenten blijkt namelijk niet zozeer uit de patriarchale lijn, als wel door de vrouwelijke erbij te betrekken. Zo waren er relatief veel schoonzonen die schepen van Breda werden. Een op de zes schepenen - 26 van 176 voor de periode na 1590 - trouwden met dochters van regenten voor of tijdens hun regentschap: hoe instrumenteel dit was voor hun eigen carrière blijkt echter niet altijd. Achter de schermen was er dus meer stabiliteit (lees oligarchisering) onder het patriciaat dan op het eerste gezicht lijkt. Een zoon van regent Anthonis van Buerstede, Jacob, trouwde in 1674 met Elisabeth Buycx, een dochter uit het zeldzame Haagse huwelijk van vader Johan, ook al verliep dat dus niet zonder slag of stoot.

Achter het smeden van dergelijke allianties kon, zoals in dit geval, een bredere strategie zitten. Zodoende raakte namelijk een oude en een nieuwe Bredase regentendynastie met elkaar verbonden al was dit geenszins garantie voor een geruisloze machtsoverdracht. Zo was Anthonis van Buerstede in de jaren veertig de stedelijke politiek binnengekomen op de slippen van zijn eigen huwelijk met Clara Bacx, dochter van oud-schepen Adriaan. In de jaren vijftig was Anthonis, notabene precies gedurende het bewind van de gebroeders Daniël en Johan Buycx, tijdelijk uit het centrum van de macht verwijderd geraakt: hij was duidelijk geen vriend van deze familie. Met de dood van de laatste kwam in 1670 vooralsnog een eind aan bijna honderd jaar aanwezigheid van de familie Buycx in het stadsbestuur. Dankzij de vrouwelijke lijn werd deze verder bestendigd door Jacob van Buerstede, die vervolgens vrijwel onafgebroken schepen of burgemeester was vanaf 1679 tot aan zijn dood in 1704. De Buerstedens bouwden ondertussen aan hun eigen factie in de

¹⁵³ SAB, ORA: vestbrieven Philips du Gardijn/Jardin.

¹⁵⁴ SAB, ORA inv.nr. 538, f. 107v-109 d.d. 21-10-1664.

stedelijke politiek. Een dochter van Anthonis trouwde zoals gezegd de latere schepen Louis le Clercq, terwijl een andere dochter huwde met tienraad mr. Sebastiaan Leersse. Een zoon van Jacob, Antonius, werd op zijn beurt in de achttiende eeuw schepen en burgemeester en een andere zoon werd tienraad. De familie Buerstede ontwikkelde zich zo in het laatste kwart van de zeventiende eeuw tot de kern van een eigen factie, maar nam in wezen de mantel van een oude (Buycx) over.

Een huwelijk met de dochter van een regent bleek naast patronage dus de kortste route naar de magistratuur. De bestaande families reguleerden verder deels de instroom van vreemdelingen.¹⁵⁵ Huwelijken waren al met al zeer belangrijke instrumenten om politiek mee te bedrijven, of het nu om sociaal opwaartse mobiliteit ging of om positiebehoud. Voor families waren trouwpartijen zelfs het instrument bij uitstek om zich mee te profileren: de naaste verwanten vormden een belangrijk bestanddeel van hun sociaal kapitaal. Ondanks de religieuze splitsing binnen het patriciaat bleef men elkaar in Breda nog langere tijd in de zeventiende eeuw als gelijken beschouwen. Juist de top onder de stedelijke elite pleegde, zo lijkt het, strategische allianties tussen protestanten en katholieken: de familie Bernagie met Van Rucphen en De Wyse of Damisse met Gobbings. Op dit terrein deed zich echter in de laatste decennia van de zeventiende eeuw een belangrijke verschuiving voor waarbij religie steeds meer als een beginsel voor uitsluiting werd beschouwd. Tegelijk gebeurde er nog iets anders. De sociale wereld van de officieren van het Staatse leger was aanvankelijk een hele aparte, vaak met edelen in de hoofdrol. Militairen en officieren zochten ook vooral elkaar op: zo was een dochter van garnizoensarts Lucas Staes begin zeventiende eeuw bijvoorbeeld getrouwd met gouverneur Pauwels Grenu van IJzendijke (een Waal wiens vader al in Staatse dienst was) en zijn andere dochter met een vaandrig.¹⁵⁶ Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw werden de banden tussen de politieke elite van de stad en de militaire officieren allengs hechter: zij groeiden meer en meer naar elkaar toe.

Schepen François van Blyenburg trouwde met een dochter van commandeur Erasmus van Falkenhaan. Blyenburg kwam zelf weliswaar uit het Dordtse patriciaat, maar zijn eenmalige optreden in de Bredase magistratuur in 1667 (wegens zijn vroegtijdige dood) valt zeer waarschijnlijk op het conto van diens militaire connectie te schrijven. Huwelijken tussen de politieke elite en militairen vonden langzaam bredere acceptatie, ondanks dat het officierskorps van het Staatse leger een sterk buitenlandse inslag had waardoor zij tevens religieus gemengd van samenstelling was. Dit reflecteert zich in de huwelijkspartners: met name protestantse Engelsen voor de politieke elite en katholieke Fransen voor de sociaal-economische. De weduwe van de bekende katholieke advocaat Johan van Laarhoven hertrouwde in 1686 met de Franse ritmeester Vaudrincourt. Over diens geloof bestaan weinig twijfels: in 1691 lag hij ‘kranck’ in het klooster van de zwarte zusters te Tongeren en hij stierf korte tijd later.¹⁵⁷ Bij dergelijke huwelijken bracht de ene partij (de stedelijke elite) status in en de andere partij (militairen) geld. In de bezetting van de kerkbanken bleken de officieren ook steeds prominenter aanwezig.¹⁵⁸ De vooraanstaande regentenfamilie Bernagie ging zelfs nog een stap verder en stond haar plaats aan het politieke firmament door huwelijken af aan de familie De Bringues. Eerst trouwde kapitein en later luitenant-kolonel Christoffel de Bringues met Adriana Sophia

¹⁵⁵ Moes, *Macht, aanzien en welzijn*, 13.

¹⁵⁶ SAB, ONA inv.nr. 35, f. 18-v d.d. 02-06-1617.

¹⁵⁷ SAB, ONA inv.nr. 233, akte 27: d.d. 15-03-1686 (huwelijksvoorwaarden); ibidem, inv.nr. 235, akte 4: d.d. 02-02-1691; ibidem, inv.nr. 262, akte 45 d.d. 06-05-1692 (inventaris).

¹⁵⁸ Zie verder hoofdstuk elf.

Bernagie; hun in 1694 geboren zoon, Bernard de Bringues, werd in 1740 voor het eerst schepen en later herhaaldelijk burgemeester van de stad. Zij gaven zo, net als Buycx dat decennia terug had gedaan aan Buerstede, de bestuurlijke mantel via de vrouwelijke linie over.

De prominentere rol van de militairen was het gevolg van een meer gevestigd karakter van de garnizoenen in de vestingsteden enerzijds en dat van het officierskorps in de Republiek anderzijds. Vestingsteden als Breda kregen hierdoor steeds meer hun eigen herkenbare karakter, met een aparte sociale structuur. De prominente officiersfamilie De Villegas had zich al vanaf de jaren zeventig in de stad gevestigd. Haar huwelijken speelden zich in de hogere sociale kringen van de adel af, maar in 1706 trouwde ook rentmeester Eckhard een van de dochters van de commandeur van de stad Gautier de Villegas.¹⁵⁹ In 1711 trouwde gouverneur Salisch met Amarentha de Raedt, een dochter van burgemeester Johan Franciscus de Raedt van Kerkum.¹⁶⁰ Daarmee kwam een eind aan ruim anderhalve eeuw van al dan niet gewenste toenadering: gouverneur Justinus van Nassau was tenslotte al het resultaat geweest van een affaire tussen Willem van Oranje en de Bredase burgerdochter Eva Elinx in 1559.¹⁶¹

Bestemming

Echtgenote en moeder

Na een huwelijk was het de biologische rol van vrouwen, die van echtgenote en moeder, die het overnam. ‘Nichte schrijft mij toch eens hoe dat het toch met u.e. al is ende wanneer dat u.e. rekenin[g] maeckt om in de kraem te comen’, kreeg Catharina de Raet enkele jaren na haar huwelijk enigszins verwijtend van een nicht te horen.¹⁶² Omgekeerd blijken soms opmerkelijke getuigenissen van wederzijdse liefde.

Na de reductie van de stad werd in 1638 schepen Isaak Noirot met een speciale missie naar Den Haag gestuurd. Hij moest een aantal punten omtrent de positie van de stad speciaal onder de aandacht brengen van de Staten-Generaal, terwijl de burgemeester achterbleef om de stad weer op orde te brengen na de desastreuze Spaanse bezettingsjaren. Aan het einde van een van zijn brieven aan Noirot wist hij nog wel te melden dat ‘u ed. huysvrouw is welvarende, sij doet u ed. seer groeten, maer beclaecht u ed. lange absentie, ende haere eenicheijt (eenzaamheid)’.¹⁶³ Klaarblijkelijk miste zij hem zozeer, dat ze hem achterna reisde want in een brief van een maand later schrijft Van Aerssen: ‘doet mijne dienstige gebiedenis (soo’t u.e. belieft) aen u.e. lieve soete huijsvrouw’.¹⁶⁴ Drost Bernuy stuurde op zijn beurt in een brief uit Den Haag aan de magistraat uit 1608 een pamflet mee, dat zojuist was verschenen. In een brief van een jaar eerder had hij nog geschreven haar te vertellen dat zij niets van hem had ontvangen omdat hij niets had om over te schrijven.¹⁶⁵ Ditmaal schrijft hij er echter uitdrukkelijk bij het pro-oorlogspamflet -

¹⁵⁹ SAB, ONA inv.nr. 567, f. 330-333v: huwelijkse voorwaarden d.d. 23-11-1706.

¹⁶⁰ SAB, ONA inv.nr. 360, akte 15: huwelijkse voorwaarden d.d. 16-02-1711.

¹⁶¹ Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand*, 83.

¹⁶² SAB, Archief weeskamer inv.nr. 875: brief van Johanna de Raet aan Catharina de Raet, ongedateerd.

¹⁶³ SAB, OSA inv.nr. 223: brieven stadsbestuur 1630-9, litt. 102 d.d. 15-05-1638.

¹⁶⁴ Ibidem, litt.108: d.d. 22-06-1638.

¹⁶⁵ SAB, OSA inv.nr. 220: brieven stadsbestuur 1607-13, litt. 34: brief F. de Bernuy aan De Loecker d.d. 12-07-1607.

‘saemenspreeking van eenen hoovelick borgerlantman ende schipper’ - na lezing door de schepenen aan zijn echtgenote door te geven.¹⁶⁶

In beide gevallen zien we dus hoe de echtgenotes direct of indirect op de hoogte werden gehouden van de wedervaardigheden van hun ega's als die van huis weg was. Echtgenotes werden dan ook zeker niet uitgesloten. De echtgenote van stadhouder Damisse kreeg aan de achterdeur vaak zakjes met geld overhandigd, een gevolg van zijn corrupte praktijken. Toen drossaard Van Aerssen in 1641 niet persoonlijk kon zorgen voor de ontvangst van de adellijke juffrouw De Licques bij de nonnen van St. Catharinadal, schreef hij: ‘alsoo ick, vanwegen een ongemack aen mijn been genootsaecht ben het huys te houden, soo heb ick myn huysvrouw opt clooster gesonden.’¹⁶⁷

Met de onderlinge genegenheid tussen man en vrouw was dus vaak helemaal niets mis. Predikant Renesse noemde zijn vrouw in 1647 een parel van deugdzaamheid.¹⁶⁸ Daar waar mogelijk ondersteunden vrouwen van regenten hun man in zijn werkzaamheden. Oud-burgemeester Johan van der Venne stuurde in 1639 herhaaldelijk zijn vrouw naar Den Haag voor overleg met de domeinraad omtrent zijn rekeningen als servitiemeester, waarover grote onduidelijkheid was ontstaan en vermoedens van fraude bestonden.¹⁶⁹ Van zijn kant was dit duidelijk als verdragings-tactiek bedoeld, al claimde Van der Venne dat zijn paspoort een te korte tijdsspanne had om in eigen persoon over te kunnen komen. Zijn vrouw was daarentegen op geen enkele wijze bevoegd om in deze namens hem te handelen en had hoogstwaarschijnlijk ook geen verstand van zaken. Wel betoonde zij zich loyaal, maar dat was niet ongebruikelijk. Schepen Lambert Bernard Noortbergh had het daarentegen een halve eeuw later zwaar te stellen met de zijne, ‘een boosaardig wijff’ volgens sommigen.

Ondanks aantoonbare betrokkenheid bij het welzijn van haar man wachtte voor de echtgenote hoofdzakelijk het moederschap. Dit was niet alleen haar belangrijkste levenstaak, het betekende ook menigmaal haar einde. Het kraambed had in sommige opzichten eerder iets weg van een doodstrijd waarin moeder of kind (of allebei) geregeld het leven lieten. Was het kraambed succesvol overleefd, dan wachtte nog minstens evenveel kans dat het kind in de eerste levensjaren zou overlijden. Zuigelingssterfte was tot slot ook deels regionaal bepaald. Breda lag in dat opzicht aan de goede kant voor wat betreft de splitsing in Brabant tussen oost en west.¹⁷⁰ Over het algemeen worden de zwangerschap en bevalling in de vroegmoderne tijd vooral afgedaan als een vrouwenaangelegenheid. De sfeer die daarbij hoorde was met de nodige mysterie en bijgeloof omgeven. De man werd hier, meestal letterlijk, buiten de deur gehouden. Er wordt dan ook over het algemeen niet hoog opgegeven over de mate waarin de echtgenoot zich in dit proces liet zien en zijn vrouw metterdaad bijstond, voor zover hij al een keuze had en niet werd geweerd door vrouwelijke familieleden en of de vroedvrouw. Met de genegenheid van de partner hoefde desondanks niets mis te zijn, getuige een brief van griffier Adriaan Havermans:

¹⁶⁶ Ibidem, litt. 101: brief F. de Bernuy d.d. 12-07-1608. Het betreft hier het navolgende pamflet: *Schuytpraetgens, Op de Vaert naer Amsterdam, tusschen een Lantman, een Hovelinck, een borger, ende Schipper* [Knut-tel 1450].

¹⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 112 d.d. 26-01-1641: Van Aerssen aan Buysero.

¹⁶⁸ UBL, Collectie Handschriften inv.nr. HUG 37, litt. 22 d.d. 15-02-1647; ‘die in deuchtsaeme sedigheydt mij een peerl is.’

¹⁶⁹ SAB, OSA ingekomen stukken en brieven stadsbestuur, inv.nr. 224: ‘Requeste ... VandeVenne’ augustus 1639.

¹⁷⁰ Poppel en Beekink, ‘De biometer’, 25-28.

Ick heb voor desen mijn huijsvrouw in gelijcke gesteltenisse [zwangerschap] altijt bijgestaen, en beduchte grootelijcx, dat deselve door mijn verblijff alhier [in 's Gravenhage] ten hoochsten gealtereert soude zijn. Schrijve daerom aen haer, en indien het wesen kan, wil ick mij ten dienst van tgemeijn en van de stad in desen forceren. Doch ingeval van swaricheit, is mijn dienstigh versoeck, dat ick voor weijnighe dagen met permissie na huijs soud mogen komen, en dat mij imand mochte bijgevoecht worden om de aenwesende gedeputeerden t'assisteren.¹⁷¹

De griffier bevond zich op dat moment in Den Haag in verband met de voorbereidingen voor de Brabantse sollicitatie in de Grote Vergadering van 1651 - een politiek hoogtepunt voor de stad dus - maar zijn gedachten verkeerden duidelijk elders. Havermans maakte zich grote zorgen over de (geestelijke) toestand van zijn hoogzwangere vrouw. Zijn smeekbede aan het adres van de magistraat kwam helaas te laat: drie dagen later beviel zij, buiten zijn aanwezigheid om maar gelukkig gezond, van een zoon. Grote bezorgdheid rondom zwangerschappen leidde vaker tot zeer persoonlijke brieven, die dan ook tot de meest intieme egodocumenten gerekend kunnen worden.¹⁷² Van de acht bevallingen van Havermans' vrouw zijn daarom tevens de tijden bekend: halverwege de middag (3x), vroeg in de avond (2x) en midden in de nacht (2x). In één geval werd wel heel precies het tijdstip aangegeven: 'een groot quartier na twaelf uijren of een weynigh voor half enen', kortom iets na middernacht.¹⁷³

Vrienden en verwanten

Het huwelijk was in eerste aanleg toch minder een zaak van twee individuen dan een afweging van familiebelangen. Dit blijkt tevens uit de zogenaamde huwelijksvoorwaarden, onder welke condities een huwelijk in de betere kringen meestal werd afgesloten. Dit betekende dat de goederen van beide partijen voor aanvang apart werden geïnventariseerd, opdat een eventuele deling later gemakkelijker kon plaatsvinden. Hoewel gebruikelijk is het maar zelden dat een dergelijke inventarisatie, zoals bij de vrouw van Johan van Vliet, nog terug wordt gevonden. Het in Breda geldende erfrecht werkte, evenals elders, sterk in de hand dat man en vrouw bij testament elkaar tussentijds tot erfgenaam benoemden.¹⁷⁴ Het Bredase erfrecht was namelijk egalitair; alle erfgenamen, ongeacht sekse of stammend uit een eerder huwelijk, kregen in principe evenveel. De langstlevende beschikte slechts in beperkte mate over de onroerende goederen van de overledene. Kinderen of aanverwante familieleden van de overledene profiteerden hiervan ten nadele van de langstlevende. Om de zaak meer in eigen hand te houden, benoemden de echtelieden in de zogenaamde *wederkerige of mutuele testamenten* daarom elkaar tot universeel erfgenaam. Kinderen waren in zekere zin ook het levensdoel vanaf het moment van een huwelijk. In testamenten werd altijd de hoop uitgesproken dat, indien deze er niet zijn, ze alsnog zullen komen: in een geval was er zelfs sprake van een zwangerschap.

Met het vroegtijdig overlijden van eventuele kinderen was nog niet alles verloren: vanwege het vrij hoge percentage hertrouwen, waren er meestal wel voor- of nakinderen in het spel. Familiecontinuïteit en de nalatenschap werd zodoende alsnog vei-

¹⁷¹ SAB, OSA inv.nr. 225: brieven stadsbestuur 1644-51, brief A. Havermans d.d. 24-02-1651.

¹⁷² Wijsenbeek-Olthuis, 'Ziekte en tegenslag', 80-81.

¹⁷³ Zie noot 84 van dit hoofdstuk.

¹⁷⁴ Kappelhof, 'Protocollen', 87; Kappelhof, 'Vrouwen buitenshuis', 50-53.

liggesteld. De positie van de vrouw als weduwe was in die zin bevoorrecht, dat zij bijna altijd een deel van de bezittingen in vruchtgebruik kreeg. Die moesten een comfortabel leven garanderen bij het verder opvoeden van de kinderen. Bij hertrouwen vervielen deze rechten overigens meestal. In een enkel geval was ook nog sprake van een douarie, een eigen jaargeld voor de rest van het leven. Wat echter als de erflater zonder de gewenste kinderen of een partner stierf? In dat geval blijken vooral de bredere familiebanden. Balthasar Baldi, een uitheemse schepen, was als laatste getrouwd geweest met Elisabeth van Buerstede uit een Bredase familie; het paar had geen kinderen gekregen. Toen Balthasar rond 1630 stierf liet hij in besloten testament vastleggen hoe de erfenis moest worden geregeld.¹⁷⁵ Zijn weduwe kreeg de beschikking over twaalfhonderd gulden om naar eigen goeddunken te verdelen; van haar kant waren er nog wel familieleden aan wie zij kon legateren. Zij kreeg tevens de opdracht om voor eenzelfde bedrag geld te verdelen onder de 'vrunden' van wijlen haar man. Jacob Zuerius - ontvanger van de contributiën in Brabant - kreeg achthonderd gulden en diens zuster Cathelijne tweehonderd gulden. Een zoon van raadshere bij de Raad van Brabant Balthasar Baudaen kreeg de resterende tweehonderd gulden. Hoge functionarissen van de generaliteit die Brabant in hun portefeuille hadden vormden daarmee de belangrijkste connectie met Baldi. Dankzij deze testamentaire bepalingen valt, aan de hand van zijn (Brabantse) netwerk, diens langdurige schepenschap in Breda van 1612-24 veel beter te doorgronden.

De voormalige burgemeester Willem Martini was op zijn beurt drie keer getrouwd geweest maar stierf desondanks kinderloos. Zijn weduwe Anna Montens was echter niet de erfgenaam, hoewel zij wel een flink deel van de roerende en onroerende goederen toebedeeld kreeg. Erfgenamen waren Anna en Joachim Willem Gillis, dochter en zoon van een andere oud-burgemeester van Breda: mr. Joachim Gillis. Beide heren hadden eind zestiende eeuw de stad bestuurd en kenden elkaar dus goed. Na zijn vertrek naar Den Haag kreeg Gillis bijvoorbeeld de opdracht Martini's huis in Breda te verkopen.¹⁷⁶ Deze hechte band voerde echter terug op een nog verder verleden: Antwerpse regeringskringen ten tijde van de Opstand; Martini was schepen geweest in de Scheldestad en Gillis' vader Jan was de befaamde pensionaris van de stad gedurende haar meest turbulente periode. De band was bovendien nog intiemer. Martini's eerste vrouw was Margrieta van Calslagen geweest. 'De lieffde ende getrouwicheijt van zijn eerste huisvrouw' maakte dat hij zich bijzonder aan haar verplicht voelde. Van jongsaf aan hadden zij en Martini tevens zorg gedragen voor haar nicht Cornelia van Calslagen, die bij hen in huis had gewoond en die als haar eigen dochter had beschouwd. Zij trouwde uiteindelijk met Joachim Gillis. De scheiding tussen oprechte genegenheid en onderlinge verwantschap (Gillis was tenslotte zijn zwager) valt hier dan ook moeilijk te trekken.¹⁷⁷

Een dergelijk samenlevingsverband was overigens niet ongebruikelijk. Daniël Buycx woonde samen met zijn vrouw Anna van der Groes en haar zuster Cornelia en zij maakten gedrieën hun testament op in 1622.¹⁷⁸ Hierin werd expliciet gesproken over een gezamenlijke boedel en was er, vrij uniek, ook geen sprake van één maar twee langstlevenden. Ongetrouwde broers of zussen bleven vaker bij elkaar wonen, zoals leden van de familie Lips. De oud-schepen mr. Anthonis Lips woonde samen met Johan en Anna, zijn broer en zuster, op de Haagdijk. Mogelijk was

¹⁷⁵ GAH, Notarieel archief, inv.nr. 31, f. 263-264 d.d. 05-12-1631.

¹⁷⁶ SAB, ORA inv.nr. 498, f. 50v d.d. 05-05-1597.

¹⁷⁷ GAH, Notarieel archief, inv.nr. 4, f. 166r-167v d.d. 101-2-1613.

¹⁷⁸ SAB, ONA inv.nr. 37, f. 1-2v d.d. 28-06-1622.

dit een vorm van stil protest van een uitgerangeerde katholieke regentenfamilie - hij was schepen geweest in 1635 - maar het gezin bewerkstelligde hiermee vooral zijn eigen ondergang: de gemeenschappelijke bezittingen gingen naar broer Jacobus, apotheker te Brussel.¹⁷⁹

Ondanks hun standaardproza kunnen testamenten dus veel vertellen over iemands leefwereld- en denkbeelden. Voor het geval er geen kinderen waren werd het wijdere familienetwerk aangesproken en gingen legaten en aandenkens vaak naar neven of nichten. Behalve familieleden, waartoe de vrienden vaak behoorden, of instellingen kreeg ook inwonend personeel er speciale aandacht in. Jarenlange dienstbaarheid bleef niet onopgemerkt. Een kleine som geld variërend van enige tientallen tot enkele honderden guldens of soms het lijnwaad uit het sterfhuis was steevast hun deel. Er zijn echter opvallende verschillen waarneembaar in de waarde van de toegekende som, daarmee soms de diepte van persoonlijke gevoelens verradend. De dienstbode van een van Breda's rijkste kooplieden kreeg maar liefst tweeduizend gulden, al lijkt dit bedrag niet vrij besteedbaar te zijn geweest.¹⁸⁰ De 'maerte' van oud-griffier en schepen Adriaan Dirven kreeg duizend gulden in obligaties of goede schuldbrieven, in plaats van de eerder toegezegde achthonderd gulden contant.¹⁸¹ Zulke hoge bedragen doen vermoeden dat er meer aan de hand was, want standaard waren ze niet. Een enkeling kreeg een klein huis om in te wonen of een lijfpensioen. Tevens kreeg personeel standaard geld voor een rouwkleed om de begrafenis van de meester(es) bij te wonen.

Omtrent de status van dienstpersoneel is nog maar weinig onderzoek gedaan voor de Republiek.¹⁸² Het idee dat zij vaak familieleden waren, kan in tenminste één geval worden bevestigd. Dit betreft Neesken Jansdochter, een nicht van voormalig stadhouder van de schout Christiaan Baers. Na de Spaanse inname van de stad in 1581 reisde deze twintigjarige meid, geboren in Zwijndrecht, tot driemaal toe naar Breda om enkele van zijn achtergebleven spullen in veiligheid te brengen, iets dat van de kant van de autoriteiten niet onopgemerkt bleef.¹⁸³ Een knecht van François van Schagen bleek uit Wijk bij Duurstede afkomstig, was daar als knooppmaker actief geweest, trok naar Breda en verruilde later de diensten van Schagen als soldaat voor die van het land.¹⁸⁴ Diens bijnaam van 'botten boeff' duidt enigszins op een kleurrijke levenswandel. Het overgrote deel van het personeel deed zijn werk voorbeeldig, maar niet alle knechten of dienstboden waren even betrouwbaar. Tenminste één knecht bestal zijn meester terwijl deze de namiddagdienst in de kerk bijwoonde. De knecht van schepen Anthonis Pesser ging er zo op een zondag in 1696 vandoor met een gemerkt pakje, 'een silvere horlogie, snuijftoebacxdoose en silvere signet ende daerenboven nogg eenigh silvergelt ende andere cleijnigheden'.¹⁸⁵ Rentmeester Huybrecht Kip kreeg op vrijdag 22 juni 1696 's middags hevige ruzie met zijn knecht Adriaan in de eetzaal van zijn huis. Hij had zojuist de secretaris van Oltgensplaat, Steven van Waltha, en diens vrouw op bezoek. Na een woordenwisseling vanwege het breken 'van een groot gedrilt ende gesneden' bierglas - 'gij sijt een dommen beest van een kerel' had hij daarbij uitgeroepen - kon zijn knecht het niet laten wat terug te zeggen. Kip sprong hierop van woede uit zijn

¹⁷⁹ SAB, ONA inv.nr. 137, f. 117-v d.d. 04-05-1674.

¹⁸⁰ Kappelhof, 'Zaken doen over grenzen heen', 169-170.

¹⁸¹ SAB, ONA inv.nr. 74, f. 10-12 d.d. 15-08-1636.

¹⁸² Carlson, *Domestic service*.

¹⁸³ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: 'confessie' ingevoegd bij een brief van schout Johan de Vos d.d. 25-09-1582.

¹⁸⁴ SAB, ONA inv.nr. 483, f. 3-v d.d. 12-05-1687.

¹⁸⁵ SAB, ORA inv.nr. 832, f. 70-v: d.d. 20-11-1696; 'sijnen knecht sigh noemende Jan Botger'.

stoel: in een aanpalend vertrok ontstond vervolgens een handgemeen, waarbij enkele rake klappen over en weer vielen; de rentmeester vertoonde later twee rode plekken op zijn wang. Waltha moest uiteindelijk de strijdende partijen uit elkaar trekken onder de woorden 'jou reeckel, sult ghij u heer in sijn eijgen huijs soo tracteren, daer soude u de duijvel overhalen'; zijn vrouw hield ondertussen de rentmeester in bedwang.¹⁸⁶ Omdat Bredase regenten vaak functionaris waren stonden zij ook nog in relatie tot hun klerken. Cornelis van Eyl was in 1697 gaarne bereid een verklaring van goed gedrag af te leggen voor Nicolaas Wynants van Diemt, zoon van een winkelier, die een jaar bij hem in dienst was geweest. Een en ander was nodig vanwege betrokkenheid bij een vechtpartij met dodelijke afloop.¹⁸⁷

Bevoogding

Bij leven en welzijn

De grote testeervrijheid benadeelde kapitaalvorming onder de Bredase elite: voor de kinderen bleef slechts de legitieme portie over die zij ontvingen bij hun volwassenheid en een verdeling van de erfgoederen na de dood van de langstlevende ouder. In wezen begon iedere generatie, weliswaar voorzien van een zeker startkapitaal, daarmee voor zichzelf. De hoogte van het erfdeel of de legitieme portie kon nogal verschillen afhankelijk van de welstand van de familie en het aantal kinderen. In één geval bond de kersverse echtgenoot, mr. Jacob van Buerstede, een juridische strijd aan bij de Raad van Brabant om de legitieme portie van zijn vrouw te verhogen, en niet zonder succes. De ouders van zijn huwelijkspartner Elizabeth Buycx, dochter van oud-burgemeester Johan, konden wel wat lijden: in plaats van de oorspronkelijke negenduizend gulden werd de som alsnog bepaald op twaalfduizend gulden.¹⁸⁸ Het samengaan van twee van Breda's voornaamste regentenfamilies mocht dan een valse start beleven in de rechtbank, zij was in elk geval profijtelijk. Dergelijke bedragen waren in deze kringen desondanks aan de hoge kant, hoewel rond deze tijd niet uniek: schepen Hildegard Wierts bepaalde de legitieme portie voor zijn kinderen in 1678 op tienduizend gulden.¹⁸⁹

Tussen de paar honderd tot duizend gulden lijkt desondanks meer doorsnee te zijn geweest zoals in het geval van de kinderen van oud-schepen Hendrik Kamerlingh begin achttiende eeuw die ieder vierhonderd gulden kregen.¹⁹⁰ Rond 1625 komt voor de regionale bestuurlijke elite, na een periode van hoogconjunctuur, diverse malen het bedrag van duizend gulden voor.¹⁹¹ Hogere bedragen van tussen fl. 1.000.- en fl. 10.000.- of meer kwamen eerder voor onder de economische elite of uitheemse families. Soms blijkt uit deze gegevens ook een zekere sociale ongelijkheid van de huwelijkspartners. Dochter Alida van schepen Jan Felten de Ghintere en zijn vrouw Barbara Peters van Gent kon rekenen op fl. 5.000.-, terwijl haar voorkinderen werden ingeschaald op fl. 15.000.-.¹⁹² Het idee dat deze schepen, die werd achtervolgd door een gokschuld, om secundaire (financiële) motieven was

¹⁸⁶ SAB, ONA inv.nr. 476, f. 139-v d.d. 29-06-1696.

¹⁸⁷ NA, NDR inv.nr. 7941, f. 278.

¹⁸⁸ BHIC, RvB inv.nr. 1919; SAB, ONA inv.nr. 227, akte 163 d.d. 30-11-1675.

¹⁸⁹ SAB, ONA inv.nr. 229, akte 123 d.d. 25-04-1679.

¹⁹⁰ SAB, ONA inv.nr. 362, akte 8 d.d. 31-01-1713.

¹⁹¹ SAB, ONA inv.nr. 39, f. 2-3v (Dirk Wachmans, schout van 's-Gravenmoer) en f. 3v-5 (mr. Hendrik Eykberg, secretaris van Ginneken en Bavel).

¹⁹² SAB, ONA inv.nr. 38, f. 1-2 d.d. 27-09-1624; *ibidem*, inv.nr. 35, f. 33-4 d.d. 18-12-1618.

getrouwd komt daarmee een stap dichterbij. In een enkel geval kreeg de echtgenote de opdracht mee het bedrag bij nader inzien 'in conscientie' te bepalen of werd een bepaalde bandbreedte aangegeven.¹⁹³

Meer uitzonderlijk lijkt het in dit opzicht te zijn geweest om bepaalde voorwaarden te stellen. Begin zeventiende eeuw komen enkele gevallen voor waarin kinderen, volwassen vanaf hun 25e levensjaar, nog onder curatele blijven staan tot hun 34e. Huybrecht Sprong liet vastleggen dat de erfgoeden tot dat moment niet mochten worden verkocht tenzij in geval van een huwelijk of koopmanschap, een bevrijdende bepaling die Barbara van Gent zelfs achterwege liet.¹⁹⁴ Een zoon van mr. Melis Jansz. liet aan zijn neef Maarten de Loeker tweehonderd gulden na 'ingevalle hij hem stelle tot een borgerlijck leven, om met zijn hantwerck ende een eerlijck ambacht sich te generen ende zijn bijleven te winnen.'¹⁹⁵ Meer in het algemeen kan worden gesteld dat ouders sterk de neiging hadden om over hun graf heen te regeren en zo in hoge mate het leven van hun kinderen te bepalen. Ook in de dood was hun wil wet. Zo liet Hildegard Wiersts vastleggen dat 'oft het oock gebeurde dat een ofte eenige van haer testateuren kinderen haer quamen te misdragen, ofte tegen sin ende wille vande langstlevende, sich te begeven tot houwelijcken staet' diens legitieme portie overging op de andere(n).¹⁹⁶ Dit aspect van de opvoeding - met name beperkingen in de partnerkeuze - kwam in de tweede helft van de zeventiende eeuw vaker voor, mogelijk ook ter beteugeling van de toegenomen vrijheid op dit terrein. Hierbij gold tevens een nieuw religieus gebod: sommige gereformeerden werd niet langer toegestaan met katholieken te trouwen.¹⁹⁷

Ondanks hun gelijkheid voor de wet, ontsnapten kinderen dus niet aan een ongelijke behandeling. Het testament bood ook hier wederom uitkomst. Johanna Gobbing, de weduwe van burgemeester Damis Janssen, wist precies wat zij deed in 1685 toen zij haar zoon Hendrik - een naamgenoot van haar eigen broer, van wie zij het huis had geërfd - diens huis bij codicil gaf.¹⁹⁸ Zij betuigde hiermee haar dank voor 'de groote vrientschap hulpe en bijstandt' die haar zoon haar had gegeven, zowel tijdens het leven van haar man als na diens dood. Op deze wijze bedankte zij hem in het bijzonder voor het feit dat hij haar eens het leven had gered, nadat zij door een ongeluk bij de haven in het water was geraakt. Behalve dat Hendrik enerzijds duidelijk werd voorgetrokken, bleek zij anderzijds teleurgesteld in sommige van haar overige kroost. In een codicil vijf jaar later verklaarde zij namelijk dat de kosten voor haar kleinkinderen, wie zij jarenlang kost en inwoning had verschaft, eerst van hun aandeel in de erfenis dienden te worden afgetrokken en dat zij pas als laatste aan de beurt kwamen bij de verdeling.¹⁹⁹ Ten slotte had Hendrik vanaf zijn twintigste, zoals het een goed zoon betaamde, zijn mondkosten uit eigen beweging wel keurig betaald. Wat was hieromtrent echter de norm?

¹⁹³ SAB, ONA inv.nr. 230, akte 2 d.d. 07-01-1680: testament Franchois Schagen. Koopman Nicolaas Donkers legde de legitieme portie vast op fl.10-12.000.-, zie: SAB, ONA inv.nr. 73, f. 8v-10v d.d. 20-09-1635.

¹⁹⁴ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 26-v d.d. 02-05-1613.

¹⁹⁵ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 11v-12 d.d. 29-10-1610.

¹⁹⁶ SAB, ONA inv.nr. 298 f. 81-82 d.d. 11-01-1685; idem, f. 423r-v d.d. 19-09-1690.

¹⁹⁷ Sergeant Claude le Fevre verklaarde bij voorbeeld dat indien zijn stiefdochter een katholiek zou trouwen haar aanspraken geheel vervielen, zie: SAB, ONA inv.nr. 181, f. 71-v d.d. 03-04-1665. Makelaar Jacob van Vechelen deed hetzelfde met betrekking tot zijn kinderen, zie: SAB, ONA inv.nr. 198, f. 44v-46v d.d. 27-10-1666 en 02-11-1666. Het is niet ondenkbaar dat deze twee gevallen mede zijn ingegeven door de Munsterse inval in de regio. Voor regenten heb ik nochtans geen vergelijkbare voorbeelden gevonden.

¹⁹⁸ SAB, ONA inv.nr. 298, f. 81-82: d.d. 11-01-1685.

¹⁹⁹ Ibidem, f. 423-v: d.d. 19-09-1690.

In principe kreeg de langstlevende de verplichting om de kinderen ‘tot hun mondige dagen’ op te voeden. Na hun achttiende bleven de kinderen, inmiddels jongvolwassenen maar nog geen wettelijke rechtspersonen (pas vanaf 25), zolang zij ongehuwd bleven meestal gewoon thuis wonen. Diverse ouders achtten hun kinderen desondanks al volwassen vanaf hun twintigste jaar. Thuis wonen gold in het bijzonder voor dochters; van regentenzonen kon eerder worden verwacht dat zij uit huis waren. Zij gingen of studeren of zich voor enige jaren onder de vleugels van hun vader of een oom voorbereiden op hun toekomst - al dan niet in het familiebedrijf. Zij waren nu in staat zelfstandig geld te verdienen. Het was daarom redelijk dat zij - zolang ze niet op zichzelf woonden - meebetaalden aan hun eigen levensonderhoud. Voor dochters was dit lastiger; zij waren tenslotte niet in staat geld te verdienen en beschikten hier ook nauwelijks over - tenzij uit een toelage. Elisabeth van den Kieboom, de weduwe van rentmeester Johan Bacx, verklaarde in haar testament dat het aandeel (in de vorm van arbeid) dat haar ongehuwde dochters vanaf hun achttiende hadden geleverd in het huishouden, voldoende was geweest; zij hoefden niet ook nog eens financieel te ‘boeten’ voor hun kost en inwoning bij de erfdeling.²⁰⁰ Hoewel dit aan de ene kant als een genereus gebaar kan worden opgevat, was het anderzijds ook een reële constatering. Johanna Gobbings daarentegen lijkt haar erfgenamen een lesje te hebben willen leren in goed burgerschap en huishoudkunde, of misschien was zij wel gewoon een vrekkeg oude tante.

Wezen

Tussen de wensen van de ouders en periodieke omstandigheden door laveerden de kinderen zelf. Voor hen was het leven het meest broos: zij liepen groot gevaar vroegtijdig te overlijden door zuigelingensterfte of anders in hun eerste levensjaren. Een andere reële mogelijkheid was dat zij wees werden: het wegvallen van één of beide ouders kwam regelmatig voor. Voor de nabestaanden maar ook de familiecontinuïteit had dit serieuze gevolgen. Hoewel enigszins gebonden aan het welstandsniveau van de betrokkenen vereiste dit, ook van de elite, een behoorlijke inspanning. Wanneer de man stierf, verdween daarmee in de eerste plaats het hoofd van de huishouding die garant stond voor de inkomenspositie van zijn gezin. Wanneer de vrouw kwam te overlijden, verdween de dagelijkse continuïteit die garant stond voor de instandhouding van datzelfde huishouden.²⁰¹ Hertrouwen was uiteraard een optie. Soms kwamen beide ouders echter binnen korte tijd van elkaar te overlijden met alle gevolgen vandien, zoals in het geval van de zoon van schepen Michiel Ryers. Hoopvolle verwachtingen konden dan in korte tijd teniet worden gedaan.

In het archief van de weeskamer bevindt zich een aandoenlijk schriftje over zijn opvoeding: Johans vader was doctor in de medicijnen geweest, die kennelijk ambities koesterde voor zijn zoon.²⁰² Op de eerste paar bladzijden na is het schriftje echter goeddeels leeg gebleven en al gauw wordt duidelijk waarom. Jan moet, hoewel jongvolwassen (hij was geboren in 1642), een ongelukkig kind zijn geweest dat de dood van zijn moeder nauwelijks kon verwerken; tot overmaat van ramp overleed zijn vader korte tijd later.²⁰³ Enkele maanden na de dood van zijn moeder werd Jan

²⁰⁰ SAB, ONA: testament Elisabeth van den Kieboom.

²⁰¹ Over de positie van weduwen, zie verder: Schmidt, *Overleven na de dood*.

²⁰² SAB, Archief weeskamer inv.nr. 834.

²⁰³ De dood van Michiel Ryers staat overigens niet vermeld in de kerkmeestersrekeningen van eind jaren vijftig, begin jaren zestig; mogelijk overleed hij buiten de stad. Een andere mogelijkheid is dat hij is verward met iemand

begin november 1659 naar Rotterdam gestuurd om bij rector Abraham Beekman in huis te worden geplaatst, ter voorbereiding op een studie.²⁰⁴ Speciaal voor de gelegenheid werd voor drie gulden en tien stuivers een eigen lessenaar voor hem gemaakt. Het was zeer gebruikelijk om kinderen elders in de kost te doen, vaak bij mensen van enig aanzien als een predikant of rector voor de nodige opvoedkundige correctie. De resultaten hiervan moesten echter nog maar worden afgewacht, zeker bij heel jonge kinderen die toch in de eerste plaats affectie nodig hadden.²⁰⁵ Het verblijf bij Beekman kostte fl. 180.-. per jaar, maar bleef voorlopig zonder het gewenste resultaat. Begin maart 1660 was Jan terug, officieel omdat het vakantie was. Maar er was meer aan de hand. Eenmaal thuis bleek hij onhandelbaar en 'om redenen soo vande meijt etc., en ooc om te beter in het leeren te avanceeren' werd hij teruggestuurd naar Rotterdam - ditmaal bij een familielid: mr. Abraham Ryers. De voogden moeten hebben gehoopt dat Jan zich hier beter thuis zou voelen dan bij de rector: vermoedelijk bleef hij echter wel diens lessen volgen.

Op 28 april vond één van de voogden, Willem Ryers, Jan bij zich thuis in Terheijden nadat de jongen van school was weggelopen. Hij werd aanstonds met een brief naar de andere voogd Willem van Son gestuurd, die de jongen weer naar Rotterdam zond. Op 7 juni werd in elk geval een rekening van boekverkoper Jan Buntingh voor een Grieks lexicon à vier gulden betaald. Binnen een paar weken liep Johan echter opnieuw van school weg. Van half september tot half oktober was er gelukkig voor hem vakantie en keerde hij huiswaarts. Ruim een jaar na de dood van zijn moeder en vader - hij was inmiddels achttien - leek het hem wat beter af te gaan en tot eind 1661 werd de studie klaarblijkelijk met meer succes voortgezet. Johan was inmiddels voldoende 'geavanceert' om zich aan de Utrechtse universiteit te laten inschrijven.²⁰⁶ Zijn getroubleerde inborst kreeg echter opnieuw vat op hem, ditmaal met fatale afloop. Stadhouders Bernagie schrijft in maart 1663 in een postscriptum hierover het volgende: 'den soon van wijlen doctor [en schepen] Rijers heeft hem selffs tot Utrecht soo ick verstaet verhangen, doch laet alhier vaste goederen nae'.²⁰⁷ Het was overigens vermoedelijk met name dit laatste wat de stadhouder interesseerde vanwege het heerlijk recht op onbeheerde nalatenschappen. Op 17 februari 1663 had Johan zich inderdaad verhangen, ten huize van zilversmid Johannes Vermout. Volgens de noodzakelijke gerechtelijke verklaring te Utrecht was

aent selve dode lichaem utterlick geen quetsure bevonden [...] maer wel een dubbele rode kneep in ende om den hals, ende alsoo deselve jonghman bij schout ende schepenen eventevoren bevonden was te hangen aen een linne-dasgen opgeknoopt aen 't ijsers ofte ancker vande schoorsteen [...] oordeelde de doctor en chirurgijn dat deselve jonghman door deselve compressie was verstickt ende sijn leven geijndicht hadde.²⁰⁸

anders. Na op 19 maart te zijn overleden, werd op 23 maart 1662 namelijk ene dr. Hulshouts begraven: van een dokter met die naam is in de Bredase archieven echter niets bekend. Opmerkelijk is tevens dat Ryers' vrouw en de vrouw van substituut-stadhouders Johan Ryers (zijn neef) in 1659 op achtereenvolgende dagen in de Grote Kerk zijn begraven; was hier soms sprake van een familiedrama?

²⁰⁴ Dit is overigens geen zoon van de befaamde rector van de Latijnse school te Rotterdam Isaac Beekman (1588-1637) die enige tijd in Breda verbleef alwaar hij in 1618 René Descartes ontmoette; zie: Van Berkel, *Isaac Beekman*, 40-48; 136 n.73. Zie verder: Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 250-251.

²⁰⁵ Rehm, 'De Bredase apothekers', 3-4: Augustijn van Rijkevorsel werd bijvoorbeeld door zijn rector geslagen.

²⁰⁶ Hij wordt noch vermeld in Bots, noch in de Utrechtse matrikels.

²⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 605r d.d. 06-03-1663. Zie: *ibidem*, f. 606v.

²⁰⁸ HUA, II, Gerecht: kleine commissien, inv.nr. 2245: schouwboek 1650-1708, f. 31 (63).

In testamenten werd uit voorzorg altijd een voogd aangewezen. Indien er minderjarige kinderen betrokken waren bij een sterfhuis in Breda, was het de taak van de weeskamer om het oppertoezicht uit te oefenen. Dit mag op zichzelf een loffelijke daad van de stedelijke overheid worden genoemd, het was niet noodzakelijkerwijs wat de familie voorstond. Bescherming van de toekomst voor het kind ging gepaard met een dusdanige financiële controle dat menige welgestelde familie haar toevlucht nam tot een akte van seclusie om inmenging van de weeskamer in het beheer van de boedel uit te sluiten.

De dood was soms echter iedereen te vlug af waardoor ook de elite wel eens te maken kreeg met dit belangrijke college. Geluk bij een ongeluk is dan dat juist dit orgaan ons de beste inzichten verschaft omtrent de opvoeding in de praktijk wegens de uitgebreide administratieve verantwoording door de voogden. Het is niet toevallig dat twee omvangrijke zaken met betrekking tot de elite van Breda buitenstaanders betrof, die waarschijnlijk minder goed op de hoogte waren van het geldende recht: drossaard Bernuy en de zeer rijke vader van de latere burgemeester Johan Francis de Raet van Kerkum, Elias de Raedt. Bernuy was uit Antwerpen afkomstig; De Raedt kwam op zijn beurt uit Holland. Beiden hadden geen directe familie te Breda en lieten op hun sterfbed een jongen en een meisje achter, met dit verschil dat De Raedt ook nog een weduwe naliet. Wie kwamen er voor de voogdij in aanmerking? In het geval van De Raedt zijn we hierover het best ingelicht dankzij een nominatielijstje, waarbij zowel van vaders- als van moederszijde drie kandidaten worden voorgedragen.²⁰⁹ Van de kant van de vader werden een oom, een neef en een zwager (plus diens zoon) genomineerd; van de kant van de moeder (waarschijnlijk) drie broers. Aan de diverse kandidaten zaten echter de nodige haken en ogen. De oom van Elias woonde in Spanje, de neef bij broers van Elias in Antwerpen terwijl zijn zwager, Philippus le Roy, heer van Broechem en Olegem, raad en commies was van de Spaanse koning in Brussel. Dit werpt uiteraard de nodige licht op de religieuze gezindheid van de familie De Raedt, hoewel die op zichzelf geen bezwaar hoefde te zijn om het voogdijschap te verkrijgen. De grenzen tussen Noord en Zuid werden op familieniveau in Breda dus minder gevoeld. Praktische hindernissen maar dan van een andere soort lagen er bij de broers van de weduwe Catherina: twee van hen waren koopman (de een in Amsterdam en de ander in Middelburg) en werden als 'seer impotent' en 'impotent' (ongeschikt) omschreven. De voogdij over de kinderen van drossaard Bernuy werd begin zeventiende eeuw min of meer tot een erezaak voor de stad. Van moederszijde werd de oudste broer Diederik van Haestrecht, heer van Druijnen bereid gevonden de taak op zich te nemen. Van vaderszijde waren er geen kandidaten voorhanden, reden waarom Johan de Hertoghe van Orsmale, heer van Valkenburg werd benoemd (of zich liet benoemen) als zoon van burgemeester Willem de Hertoghe.²¹⁰ Behalve dat de kinderen Willem Maurits en Marie Emilie naar leden van de familie Oranje-Nassau waren vernoemd, speelde ook de voogdij zich in kringen van Oranjeclënten af.

Weeskinderen waren, kortom, aangewezen op familieleden (en ooms in het bijzonder) - de 'naaste vrienden' zoals men deze zelf omschreef - om de jaren tot volwassenheid zonder al te veel kleerscheuren te doorstaan. Hoewel de weesmeesters in hun keus de praktische kant van eventuele begeleiding - een band met de regio versus toezicht op afstand - meewogen, kwam het maar zelden voor dat de wezen in huis bij de voogden werden opgevoed. De zorg werd hoofdzakelijk uitbesteed. De

²⁰⁹ SAB, Weeskamer, inv.nr. 875.

²¹⁰ SAB, Weeskamer inv.nr. 535.

voogden van Cornelia van Dalem, kleindochter van schepen Cornelis Vredevoorst van Dalem, kochten (met consent van de weesmeesters) voor haar in Antwerpen een klavecimbel plus onderstel 'om daarop te leeren spelen'. De weesmeesters deden daarbij de nodige moeite, want Antwerpen was het centrum van de Zuid-Nederlandse klavecimbelbouw.²¹¹ Helaas valt niet na te gaan waar en hoe duur deze aankoop precies is geweest, maar zij lag in de buurt van de zestig gulden.²¹² Vervolgens moest het spelen nog worden geleerd. Daartoe vond men Hendrik van der Locht bereid tegen een jaarlijkse vergoeding van ongeveer vijfentwintig gulden. Cornelia had als meisje verder een grote belangstelling voor kleren – onder-tussen leerde zij ook naaien - gezien de vele desbetreffende uitgaven aan zijdestoffen en ander kledingmateriaal.

Musiceren en naaien klinkt nogal stereotiep voor de opvoeding van vrouwelijke familieleden.²¹³ Maar het diende wel degelijk ergens toe. Behalve naailessen gedurende negentien maanden, ontving Cornelia verder behoorlijk wat kleedgeld. Het is dan ook geen verrassing als zij in 1657 bij de zijdenlakenkoper Johan Colders 'inde gulde handt' in de leer wordt gedaan als 'winckeldochter'. Van het een kwam al snel het ander en twee jaar later trouwde zij met Colders' zoon Jan, waarna ze verhuisde van het ouderlijk huis (gelegen tegenover het stadhuis, op de hoek van het grote kerkhof) naar de Caterstraat, ter ondersteuning van haar eigen goede maatschappelijke positie. Haar moeder, Maeyken Hendriks Verhoeven, was inmiddels hertrouwd met Jan Anthonis Lips en had bij die gelegenheid nog fl. 42.-. uit het sterfhuis toegelegd gekregen voor een bruidsjurk. Vanaf het moment dat haar moeder hertrouwde, lijkt Cornelia niet langer meer thuis gewoond te hebben; zij verbleef sinds 1654 (zij was toen circa zestien jaar oud) bij een zuster op het begijnhof (Cornelia's vader was tenslotte katholiek geweest). De zusters werden vaker gebruikt om jongvolwassen wezen een tijdelijk en respectabel onderkomen te bieden, waar bovendien aandacht werd geschonken aan onderwijs. Hoewel het huwelijk van Cornelia slechts enkele jaren duurde, werd zij als weduwe later een succesvol koopvrouw.

Regentenwezen waren ongetwijfeld bevoorrecht. De latere schepen mr. Jacob Knaap (1673-1676) valt een groot deel van zijn tienerjaren te volgen. Zijn vader was wethouder van Steenberghe geweest, alvorens in 1648 te overlijden: hij liet bijna achtduizend gulden voor zijn zoon na.²¹⁴ Net als bij de anderen werd er veel geld aan hem uitgegeven voor kleding en scholing, waarvan het de vraag is of dat in een normale gezinssituatie - met alle vaste lasten – van gelijke aard zou zijn geweest. Jacobs' scholing werd waarschijnlijk eerst in Steenberghe afgerond bij schoolmeester Abraham Blauwen. Het schoolgeld bedroeg weliswaar slechts twee gulden en twaalf stuivers per half jaar, maar aan papier en schrijfmateriaal was men al gauw een veelvoud kwijt. Onderwijl was hij in de kost bij ene mr. Jan Marquart, wat jaarlijks zo'n honderdvijftig gulden kostte inclusief extra's. Religie vormde een vast bestanddeel van zijn opvoeding. Reeds in 1648 werd uit Dordrecht een psalmboek voor hem meegenomen, dat anderhalve gulden kostte; verder kreeg hij wekelijks een 'blank' (een halve stuiver) mee voor de collectebus in de kerk. Ergens halverwege 1652 ging hij naar de Franse school in Breda, toen geleid door mr. Robert Courtin, waar hij voor vier stuivers per week 'naer sijn begriip en-

²¹¹ Grijp, *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, 212-218.

²¹² SAB, Weeskamer inv.nr. 820.

²¹³ Voor wat betreft het laatste, zie: Panhuysen, *Maatwerk*, 184-185; 188-195.

²¹⁴ Alle gegevens met betrekking tot Jacob Knaap zijn ontleend aan: HCHM, Archief weeskamer Steenberghe, inv.nrs. 2393; 2394; 2396; 2397; 2403; 2416.

de capaciteit heeft leeren schrijven cijfferen, ende franchoijs spreekken'. Bij hem werd hij tevens in de kost gedaan voor fl. 37-10 per kwartaal. Hoe lang zijn verblijf hier precies heeft geduurd is niet duidelijk, maar vanaf najaar 1658 vertrok hij naar Rotterdam. Hier verbleef hij tezelfdertijd bij rector Beekman als Jan Ryers: Brabantse regenten wisten kennelijk goed hun weg naar hem te vinden. Anderzijds is dit waarschijnlijk een teken van de beperkte mogelijkheden die er in Staats-Brabant voor de protestantse elite waren qua scholing. Bij conrector Hovius werd tevens 'privaet geleert' en voor drie gulden en drie stuivers per maand volgde hij ook nog extra lessen latijn. Uiteindelijk promoveerde Jacob in 1664 in Orléans en vestigde hij zich definitief te Breda in 1666.

Grofweg kan worden gesteld dat op jaarbasis tweehonderd gulden werd besteed aan scholing en onderhoud plus nog eens vijftig tot honderd gulden aan kleding: tussen de tweehonderdvijftig à driehonderd gulden in totaal. Wie het archief van de weeskamer hieromtrent op nakijkt, valt telkens de grote bedragen aan kledinguitgaven op: pakken, broeken, hemden, schoenen, het kon niet op. Een paar 'fijne saijette gebrijde kousen' (kleur groen) voor Jacob Knaap kostte in 1649 bijvoorbeeld alleen al anderhalve gulden. Jaarlijks werd voor tientallen guldens besteed aan stoffen en ander materiaal om kleren van te maken of te herstellen. Nu hebben kinderen de neiging snel uit hun kleren te groeien, maar de wezen liepen er in elk geval altijd netjes gekleed bij. Mogelijk werd bij hen ook eerder iets vernieuwd (in plaats van versteld), bij wijze van enige compensatie voor het ouderlijk gemis. Of reflecteerden de hoge uitgaven juist de vuiligheid van de wegen, waardoor men in het algemeen veel sneller kleren versleet?²¹⁵ De 'muylen' van Jacob Knaap werden in elk geval om de zoveel weken gepoetst en iets minder regelmatig voorzien van nieuwe leren zolen. Maandelijks werd voor twee stuivers trouwens ook zijn haar geknipt bij de barbier.

Bovenstaande voorbeelden laten vooral zien dat de opvoeding van kinderen een serieuze zaak was. Een onbezorgde jeugd was gegeven de omstandigheden weliswaar lang niet voor iedereen weggelegd, er zijn gelukkig voldoende aanwijzingen dat kinderen in het openbaar allerlei vormen van kattenkwaad uithaalden. De resoluties van de magistraat en die van de kerkenraad bevatten vanaf eind zestiende eeuw herhaaldelijk verwijzingen naar overlast door spelende kinderen: van tikkertje op het kerkhof en balspelen tot sneeuwballengevechten op straat of baldadigheid in de kerk.²¹⁶ De rector van de Latijnse school kreeg in 1582 een uitgebreide instructie mee inzake godsdienst, tucht en zeden van de scholieren onder zijn hoede gesteld.²¹⁷ Zij mochten onder andere niet vloeken, vechten, zwemmen of al te modieus gekleed gaan. Schoolmeesters werden geacht hun pupillen op straat in de gaten te houden.²¹⁸ Ook bij Jacob Knaap blijkt zo af en toe hier iets van. In 1649 bezocht hij de Klundertse kermis 'met een koetswagen'; circa een jaar later werd een kolf voor hem meegebracht uit Rotterdam. Tussendoor kreeg hij ook enige keren een

²¹⁵ Wilson, *The Courtesan's Revenge*, 11.

²¹⁶ SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 196v d.d. 16-06-1596 (voor eventuele bredere implicaties van een verbod op het spelen op kerkhoven, vergelijk: Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 361; 366 speciaal n.85); ibidem, inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. lxx verso d.d. 21-06-1598: verbod tegen moedwilligheid van jongens door het gooien met stenen, slaan met stokken en anderszins op het kerkhof, de markt, in de straten en op de wallen (boete van twee stuivers, plus al naar gelang de gelegenheid); OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 40-1 d.d. 10-04-1652; ibidem, f. 153-5 d.d. 18-10-1657: verbod op samenscholing, vechten, gooien van stenen, diverse balsporten en dobbelen. De resolutie tot een verbod op het gooien van sneeuwballen: ibidem, inv.nr. 34: NM 1678-1683 f. 448 d.d. 23-02-1683.

²¹⁷ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 22-24.

²¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, d.d. 07-07-1604.

handvol stuivers aan speelgeld. Op 4 mei 1651 bezocht hij als uitje met twee nichten Dordrecht; tevens ging hij dat jaar naar Breda voor de bruiloft van Jenneke Segers. Hoe ouder hij werd, hoe zelfstandiger bovendien zijn uitgaven. Ten tijde van zijn verblijf in Rotterdam in 1658-9 ging hij eens naar Antwerpen en werd tevens de Bergse kermis bezocht. Naar Rotterdam werd geld meegegeven om de boekbinder, schoonmaker en wasser te betalen. Tevens kreeg hij geld om aan de 'meijsens' (vermoedelijk dienstbodes) te vereren.

Berusting

Ziekten

De grootste levensbedreiging voor ieder gezinslid, speciaal kinderen, vormden ziekten. Door de gebrekkige hygiëne en de geringe medische kennis zat het levenspad vol hindernissen. Jacob Knaap werd gedurende zijn jeugd één à twee keer per jaar gepurgeerd. Geheimzinniger was die keer dat hij 'sieck sijnde aen metridaet noch aen plaesters soo aen sijn schouder als aen sijn teenen ende aen sijn hoofd' was geholpen. Een andere keer betrof het 'sijn winterhielen en handen en een quaden vinger'. Ondanks zijn uitgebreide kennis als medicus, kon schepen Godefroy van den Broeck niet verhinderen dat zes van zijn kinderen vroegtijdig overleden en daarmee waarschijnlijk zijn hele nageslacht. De eigen gezondheid en die van anderen hield de gemoederen daarom altijd bezig.²¹⁹ In brieven worden vaak mededelingen gedaan over de staat van de gezondheid; ook de aard van de ziekte wordt meestal genoemd. Van drost Cornelis van Aerssen zijn diverse ziekmeldingen bekend die er tenminste op wijzen dat zijn werk regelmatig hieronder leed. Ook zijn vader Johan liet zich in dat opzicht niet onbetuigd door soms voor zijn zoon in de bres te springen:

Ick schryve u.e. desen ten versoecke van mijnen soone, die vanwege sijne indispositie de bequaemheijt niet en heeft om de penne selfs te cunnen gebruijcken; hy is ghisteren met de kortse op den hals thuijs gecomen.²²⁰

Ondanks zijn toestand was Cornelis in staat geweest om op het stadhuis de magistraat en tienraad van hun taak te ontheffen, alvorens bij de jaarlijkse bestuurswisseling nieuwe aan te nemen. Bovendien ontving hij de schouten en secretarissen die middag thuis voor hun vervanging, hoewel dit mogelijk niet anders dan gebruikelijk was. Ongebruikelijk was wel dat dit alles bijna een half jaar na dato - begin maart in plaats van oktober - gebeurde! De administratie van Breda lag overhoop door de dood van Willem II. Dit was dan ook de indirecte reden voor Johans' schrijven:

Mijnen soone hadde wel gewenscht van alles mondelinge rapport te mogen doen aen haere Altesse Royale [Mary Stuart], maer terwijl syne indispositie t'selve niet toe en laet, noch oock selfs te cunnen schryven; ende aengesien hy beducht is, off wel de continuatie van syne indispositie, synde met een kortse ende colijcke gequelt, hem mochte beletten, de eere te hebben van syn leste devoir te doen op de utvaart van S.H. h.l.m. synen goeden heere, soo is sijn seer ootmoedich versoeck,

²¹⁹ Vergelijk: Wijsenbeek-Olthuis, 'Ziekte en tegenslag', 74-75.

²²⁰ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 329r d.d. 03-03-1651.

dat sijnen oudtsten soon, die iegenwoordich inden Haghe is, d'eere mochte hebben van sijn plaetsse, in die gelegentheijt ende ceremonie te becleden.

Een meer gedurige kwaal die menig bestuurder trof was jicht (een storing in de stofwisseling), dat vaak wordt verward met reumatiek: pijnlijke spieren. Van een echte aandoening was hier - 't flerecijn' - geen sprake; het was eerder een welvaartsziekte, een gevolg van teveel (gezout) vlees eten en het drinken van rode wijn.²²¹ Het bleek echter een onafscheidelijke compaan bij de oude dag onder de elite. Vanaf zijn tijdelijke verblijfplaats op de Lage Zwaluwe, schreef oud-burgemeester Joris Wynants van Bernagie tijdens het Spaanse interregnum diverse brieven vol kommer en kwel:

Ick gebiede mijn dienstelijck in u goede gratie hopende u gesontheit. Aengaende de mijnne, ick ben seder mijn wedercomste van Breda alhier ben ick enijge dage sieck geweest. Hetselvede gedaen zijnde is mijn als nu een quartarne in mijn rechter armen gesoncke, dat dese mijn soo grote pijnne causeert dat ick voor mijnen huysvrou dese hebbe moete laten schrijven.²²²

Aderlating was een van de meest gebruikte remedies, in de overtuiging dat men daarmee de balans tussen de vier 'humeuren' binnen het menselijk lichaam kon herstellen. Hoe dan ook, ziekten hinderden de voortgang van bestuurlijke kwesties en betekenden daarmee veel meer dan alleen een persoonlijk ongemak. Ze hadden tijdelijk grotere of kleinere gevolgen voor de administratieve werkzaamheden en de gezinsverhoudingen. Daniel Buycx was zelfs min of meer gedwongen geweest als lokale stadhouder ontslag te nemen, omdat het op den duur klachten regende over zijn indispositie.²²³ Zelf noemde hij dit eufemistisch 'de swaricheyt', maar ook hier betrof het zeer waarschijnlijk jicht. Over zijn lijdensweg en die van anderen in deze hoeven we niet geringschattend te doen: het was een zeer pijnlijke aandoening. Dat patiënten ook zelf soms ten einde raad waren, blijkt uit een brief van Buycx aan de stadhouder en schepenen van Alphen, Carel de Roy, waarin hij omstandig vraagt naar iemand die daar een 'cure' zou weten.²²⁴ Behalve matiger eetgedrag bestond die echter niet. Ziekte kon dan ook tot iemands langdurig disfunctioneren leiden. In 1681 werd Christoffel van Campen (ogenschijnlijk wegens ziekte; mogelijk was er sprake van dronkenschap) als stadsdokter tijdelijk vervangen door Govert van Alphen.²²⁵ Deze vervanging duurde bijna twee jaar! Ziekten waren in sommige beroepen ook bepaald onhandig. Bij secretaris Jan van Zevender bleek het in 1641 'geheel onlanx (Godt betert) in syn verstandt ende memorie' geslagen.²²⁶

Een van de grootste algemene gezondheidsgevaaren van die tijd betrof de pest die aan niemands deur voorbij ging.²²⁷ Het sloeg geen acht op rangen of standen; wel konden de beter gesitueerden makkelijker de stad ontvluchten. Over het ontregelende effect van pestepidemieën aan het eind van de zestiende eeuw bieden de brieven van Godevaart Montens aan zijn Leidse vriend Daniël van der Meulen inte-

²²¹ Porter, *Gout*.

²²² SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-9, litt. 51 d.d. 04-07-1627 en litt. 77 d.d. 05-03-1628 (ci-taat).

²²³ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 98.

²²⁴ SAB, OSA inv.nr. 227: brieven stadsbestuur 1655-7, brief Buijcx d.d. 25-10-1655.

²²⁵ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 328 d.d. 19-06-1681.

²²⁶ NA, NDR inv.nr. 8067, f. 83; hij was sinds 1626 secretaris van Rijsbergen. Hij was een zoon van jonkheer Hendrik van Zevender, schout van Roosendaal.

²²⁷ Voor een algemeen overzicht van de pest in Nederland, zie: Valk en Noordegraaf, *De Gave Gods*. Voor een goede detailstudie, zie: Klinkenberg over Maastricht, 'Dye quade siecte'.

ressante informatie. Eind 1596 blijkt er voor het eerst sprake te zijn geweest van de rode loop ('het root') die 'hier inde stadt ende buijten regueert'.²²⁸ Nauwelijks een jaar later was de uitbraak nog veel erger en wijdde Montens in een klaagzang uit over de verzoeken waarmee de inwoners van Breda - jong of oud, rijk of arm, zowel burgers als soldaten - werden belaagd vanwege de algemene oorlogssituatie. De crux van zijn brief was duidelijk: 'de clocken ... worden weijnich cout' wegens de vele sterfgevallen die er in de stad vielen te betreuren.²²⁹

Klaarblijkelijk had Montens op dat moment zelf ook een pestlijder in huis: dr. Arnoult van Dam (en diens vrouw), die de avond tevoren aan de gevolgen ervan was overleden.²³⁰ Een jaar later was het opnieuw raak. In diverse brieven uit het najaar van 1598 is Montens de wanhoop nabij. Er lijkt zelfs sprake van te zijn geweest dat hij voor zijn huisgezin de hulp inriep van de orde van de Zwarte Zusters; tevens verzocht hij Van der Meulen om raad in de vorm van medicamenten of wellicht zelfs de overkomst van diens eigen arts.²³¹ Terwijl de epidemie nog niet eens op zijn hoogtepunt was, ontvluchtte hij de stad. In het voorjaar van 1599 verblijft het gezin althans in Den Haag. Een dergelijke stap kon maar een enkeling zich veroorloven. Nu was Montens aan rampspoed wel wat gewend. Oorspronkelijk afkomstig uit Antwerpen, was hij na de val van die stad in 1585 gevlucht naar Bremen alvorens zich rond 1588 in Den Haag te vestigen. Pas laat in 1599 is er sprake van dat 'la peste [est] diminuee'.²³²

Het was op zich al opmerkelijk dat Montens de pest bij zijn naam noemde. Men was meestal zo bang voor deze uiterst besmettelijke ziekte dat alleen al gebruik van het woord werd vermeden.²³³ In de magistraatsresoluties van Bergen op Zoom komt pest als zodanig bijvoorbeeld niet voor, maar is veelvuldig sprake van 'lasarije'. Het is niet duidelijk of Montens zijn gezin nog heeft laten terugkeren, hoewel het ergste voorbij was. Vlak na zijn aanstelling in Breda schreef hij dat 'de plattse behaeght de huysvrouw redelijck en wel', maar tegelijkertijd liet hij doorschemeren dat er om gezondheidsredenen twijfels waren over definitieve vestiging in de stad.²³⁴ Het ongezonde klimaat had hem er in ieder geval van overtuigd dat aan zijn aanstelling in Breda maar snel een eind moest komen, iets waar hij overigens reeds in de zomer van 1597 op speculeerde.²³⁵ Na vijf jaar burgemeester te zijn geweest vond hij het klaarblijkelijk welletjes. Als vertrouweling van Maurits volgde dan ook definitieve terugkeer naar de hofstad - niet voordat hij echter in een van zijn laatste brieven uit Breda aangaf dat ook bij hem de oude dag met gebreken kwam in de vorm van koliek.²³⁶

Montens' wellicht overhaaste vertrek was niet te vroeg: in 1603 stierven ten gevolge van een pestepidemie 1.823 mensen in de stad, zo'n 1 op de 3 inwoners! Dit waren normale cijfers voor die tijd, waarin stedelijke bevolkingen tijdens epidemieën bij herhaling deels werden weggevaagd. Het grote aantal pestlijders in Breda gaf zelfs aanleiding tot een aparte administratie: het zogenaamde pestboek.

²²⁸ RAL, Archief Daniël van der Meulen inv.nr. 677, litt. 23 d.d. 12-11-1596. Met dank aan Ivo van Loo, die mij als eerste op het bestaan van deze collectie brieven wees.

²²⁹ Ibidem, litt. 32 d.d. 20-09-1597.

²³⁰ Deze dokter had reeds eerder het huis van Montens te Breda voor enige jaren gehuurd, zie: SAB, ORA inv.nr. 489 f. 99-100 d.d. 07-09-1588.

²³¹ RAL, Archief Daniël van der Meulen, litt. 43 d.d. 07-10-1598; litt. 44 d.d. 11-10-1598; litt. 45 d.d. 13-10-1598.

²³² Ibidem, litt. 65 d.d. 20-11-1599.

²³³ Vergelijk: Wijsenbeek-Olthuis, 'Ziekte en tegenslag', 75-78.

²³⁴ RAL, Archief Daniël van der Meulen inv.nr. 677: litt. 11 d.d. 23-05-1596.

²³⁵ Ibidem, litt. 29 d.d. 21-07-1597.

²³⁶ Ibidem, litt. 67 d.d. 14-03-1600.

Zwaar getroffen werd het gezin van schepenen mr. Joachim Gillis, wiens vrouw en twee van zijn kinderen kwamen te overlijden. Een van de doden betrof ook een zoon van schepenen Jan Marcelissen van Sorgen. Bijna een jaar later, op 28 augustus 1604 omtrent tien uur 's avonds, stierf mr. Hugo van Baerle alsnog aan de gevolgen van pest: hij was tevens een van de laatste van Breda's katholieke oudgedienden.²³⁷ Ook eerder in de zestiende eeuw was de politieke elite niet gespaard gebleven: in 1575 was zelfs het stadhuis ontsmet door middel van verbranding van pektonnen, nadat de vrouw van oud-burgemeester Van Keessel er was overleden.²³⁸ De desastreuze effecten van pestuitbraken in de regio blijken bijvoorbeeld ook bij het beleg van 1624-25 in het naburige Geertruidenberg. Het bestuurscollege voor 1625 (in totaal negen man) verloor binnen enkele maanden tijd twee burgemeesters en vier schepenen - een verlies van maar liefst twee derde van de oorspronkelijke bezetting.²³⁹ Bijzonder in dat opzicht is nog het verhaal van de Bredase oud-schepenen Eustatius Suermont. Hij keerde gedurende het beleg van de stad door de Spanjaarden terug naar Rotterdam om daar in korte tijd met 'sijn geheel huysgesin' te sterven.²⁴⁰ Had Suermont soms al de pest onder zijn leden gehad bij zijn vertrek?

De latere bemoeienissen met aanstellingen van pestmeesters tonen in elk geval aan dat tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw deze 'geur des doods' ook in Breda rond bleef waren. Zo bericht stadhouder Bernagie nog in 1666 over een pestuitbraak in de baronie. In de stad zelf werden slechts enkele huizen op de Haagdijk besmet, maar in de folklore ontstond er een verhaal over een vrouw die voorbarig levend werd begraven - een van de ergst denkbare soort doden.²⁴¹ De stad en haar inwoners waren in dat opzicht extra kwetsbaar: met troepenconcentraties in of nabij de stad werden ziekten nu eenmaal sneller overgebracht. Zelf vermeed Bernagie elk risico: 'de heere stadhouder heeft sich noch niet durffen in de lucht begeven.', terwijl kapitein Verneuil 'is deese nacht overleeden.'²⁴² Infectieziekten waren hoe dan ook een groot gevaar. Niet alleen kinderen maar ook volwassenen waren kwetsbaar voor pokken en mazelen. Als kinderen die overleefden, zoals Clara le Clercq, droegen ze er hun levenlang de littekens van met zich mee. Bevindingen over de staat van hun gezondheid zijn echter zeldzaam juist vanwege de hoge kindersterfte.²⁴³ Ziekten - vooral die van zichzelf - vormden dus constant een belangrijk thema in de onderlinge briefwisselingen. Naast bestuurlijke kwesties domineren ze bijvoorbeeld die tussen stadhouder Bernagie en griffier Buysero. Deze preoccupatie vertoonde zelfs trekken van een zekere fascinatie, waarbij ook met graagte de details van 'miraculeuze' genezingen van anderen werden genoteerd:

D'hr. collonel Vermeul, hoewel 70 off meer jaer out, is geluckelijck vande steen gesneden ende naer den tijt wel te pas: den steen weecht ses oncen ende een halff.²⁴⁴

²³⁷ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 35v.

²³⁸ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 24.

²³⁹ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg, ordonnantieboek 1593-1625, f. 90v.

²⁴⁰ RAT, Notarieel Geertruidenberg, inv.nr. 10 litt. 236 d.d. 05-12-1629.

²⁴¹ *MS Broekhuizen*, hoofdstuk 33.

²⁴² NA, NDR inv.nr. 7989 f. 358r: d.d. 22-11-1666.

²⁴³ Wijsenbeek-Olthuis, 'Ziekte en tegenslag', 81-82.

²⁴⁴ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 354r d.d. 16-11-1666: brief G. van Bernagie. Vergelijk de bekende Engelse dagboekschrijver Samuel Pepys wiens operatie aan de steen hij jaarlijks vierde en waarvan hij het tastbare resultaat in een speciaal gemaakt glas bewaarde en aan anderen toonde, zie: Tomalin, *Samuel Pepys*, 65. De operatie was daarentegen een gruwelijke affaire (ibidem, 62-64).

Graven en grafkelders

De beperkte medische kennis zorgde ervoor dat een ziekte gemakkelijk de dood tot gevolg kon hebben. Behalve door middel van een testament, konden ook met betrekking tot de laatste rustplaats alvast eventuele voorbereidingen worden getroffen. Zoals er verschil was in het leven gold dat evenzeer bij de dood: rijkdom bood de elite alleen meer mogelijkheden tot expressie van haar verlies. Een belangrijk deel van de Bredase elite ligt in de Grote Kerk begraven.²⁴⁵ Ongeacht de periode (Spaans of Staats) bood die als openbare begraafplaats beide geloven onderdak. Een imposante reeks grafzerken, met name in en rondom het koor, is hier nog altijd de stille getuigenis van.

De grootste kostenpost van een begrafenis betrof reservering van een graf(kelder) in de kerk. Degenen die het zich konden veroorloven lieten vantevoren een kelder metselen, met plaats voor meerdere familieleden: een familiegraf. Graven waren een belangrijke uiting van de sociale positie: het herinnerde de levenden aan het aanzien van de familie en haar plaats in de gemeenschap. De situering binnen de kerk was bepalend voor de prijs: in of rond het koor bevonden zich de meest aanzienlijke plekken. Deze voorkeur was gebaseerd op spirituele gronden waarbij men een meerwaarde verwachtte van de nabijheid van altaren en dergelijke.²⁴⁶ Gemiddeld kostte een graf(kelder) in deze contreien tussen de tweehonderdvijftig en driehonderd gulden, met uitschieters naar boven: die van mr. Willem Snellen bedroeg fl. 357.-. Ook die bestemd voor Johan Jacob Hausman was met fl. 344.-. aan de dure kant; het besloeg een oppervlakte van 86 voet en was als volgt gesitueerd: aan de zuidzijde van de Grote Kerk tegenover het orgel 'binnen het schutsel ter plaetse genaemt sacramentschoor comende off springende met de trappe ... onder door het voorsz. schutsel inde kercke'.²⁴⁷ In de kerkmeestersrekening werd sinds halverwege de zeventiende eeuw jaarlijks bijgehouden welke veranderingen er in dat opzicht optraden aan nieuw verkochte en gemetselde graven. Tevens golden vanaf toen nieuwe tarieven: in het hoogkoor kostte een voet vierkant voor een graf zes gulden (en moest men dubbel kerkenrecht betalen); in de omgang achter het hoogkoor en in het onze-lieve-vrouwenkoor en in het sacramentskoor vier gulden en in alle andere plaatsen drie gulden.²⁴⁸

Het graf van secretaris Hanecops bevond zich aan de noordzijde van de kerk tegenover de preekstoel; die van oud-schepen Jacob Wachmans in het koor tegenover de tombe van Johan van Polanen en die van oud-burgemeester Isaac Noirot recht tegenover de deur of ingang van de singel tussen de eerste twee pilaren, tegenover de muur aan de zuidzijde van het hoogkoor.²⁴⁹ Oud-burgemeester Johan Buycx lag in de omgang van het grote koor in een graf van 64 voet in het vierkant à vier gulden de voet. Sommige bestuurders kregen wegens hun verdiensten voor de stad gratis een plekje toebedeeld. Stadhouder Johan van Goor ontving deze eer in 1696 nadat zijn vrouw op het hoogkoor was begraven, al vergaten de kerkmeesters het besluit van de magistraat in hun boeken bij te schrijven waardoor zij dit transport in 1705 alsnog kwamen bevestigen.²⁵⁰ Zijn voorganger als stadhouder, Cornelis Damisse, (waarschijnlijk hiervan op de hoogte gekomen) had deze eer eveneens gehoopt te krijgen maar tevergeefs. Schepen Hendrik Kamerling kreeg in 1705 we-

²⁴⁵ Van Boven, *Begraven*; Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwe-Kerk*.

²⁴⁶ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 331; 333-334.

²⁴⁷ SAB, ORA inv.nr. 536, f. 63-v d.d. 01-09-1656.

²⁴⁸ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 18-19 d.d. 05-05-1653.

²⁴⁹ SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 61: f. 63v-65.

²⁵⁰ SAB, ORA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 29-v d.d. 30-07-1696; *ibidem*, inv.nr. 561 f. 59-60 d.d. 16-10-1705.

gens diens vele inspanningen voor de Grote Kerk zijn toekomstige graf toebedeeld.²⁵¹ Met name kerkmeesters hadden in dat opzicht vanouds een streepje voor gehad.²⁵² Waarom Catharina van Bernagie in 1679 haar graf geschonken kreeg, is minder duidelijk.²⁵³ Mogelijk was dit een gevolg van de financiële rampspoed die de familie onlangs had getroffen.

Het graf vormde weliswaar een permanent aandenken, tegelijk was het ook verhandelbaar erfgoed. Niets was voor eeuwig: ook graven waren ultimo een vorm van bezit. Rechten ervan konden overgaan op andere familieleden of door derden worden gekocht. Zo werd door verwanten te Rotterdam, Jan en Elisabeth Adriaenssen van Bergen, in 1671 het graf van hun nicht Elisabeth in de Grote Kerk te Breda getransporteerd naar oud-tienraad mr. Jacobus van Bergen.²⁵⁴ De befaamde theoloog André Rivet had voor zichzelf een graf laten metselen op het hoogkoor, maar werd later elders herbegraven. Gelukkig voor hen bleven de kerkmeesters niet lang zitten met zijn bijzonder dure grafkelder van meer dan vijfhonderd gulden, met 88 voet tevens een van de grootste: het werd overgenomen door een geboren Nassau-dochter; de weduwe van ritmeester Ferrier.²⁵⁵

De grafzerken van de Bredase elite waren in de loop van de tijd aan een proces van versobering onderhevig.²⁵⁶ Uit de eerste decennia van de zeventiende eeuw is een groep van twintig met rolwerkornament versierde exemplaren bewaard gebleven, ook wel *memento-mori*-type genoemd vanwege deze toegevoegde spreuk, waarin geen religieus onderscheid tussen protestants of katholiek valt waar te nemen. Na 1637 is sprake van twee typen grafzerken: met wapenveld of alleen met tekst. Bredase schepenen gebruikten daarmee niet, zoals de stedelijke elite in Antwerpen, funeraire sculptuur als uiting van de eigen geprivilegieerde positie.²⁵⁷ Daarvoor was hun status als elite toch te gering. Op de zerk van griffier van de lenen Dionys van Rucphen werd na diens dood in 1664 nog een koperen dekplaat geplaatst ingegraveerd met de vorm van een kelk.²⁵⁸ Dergelijke dekplaten kwamen overigens reeds in de zestiende eeuw voor, zoals bij deken Willem van Galen, die stierf in 1539.²⁵⁹ Toen drost Bernuy in 1613 overleed werd zijn grafzerk speciaal vanuit Rotterdam overgebracht. De diverse werkzaamheden die aan zijn begrafenis vooraf gingen kunnen met behulp van het archief van de Weeskamer worden gereconstrueerd. Door Cornelis Lenaerts van Erfrenten werd in de Grote Kerk à zeventien gulden en vier stuivers een grafkelder gemetseld. In Rotterdam werd door steenhouwer Jan Ianssen Graef de grafzerk gemaakt 'mette wapne ende acht quartieren' om die af te sluiten: deze kostte fl.134.-. en zeven stuivers. De zerk werd per schip naar Breda vervoerd, waar de kraankinderen hem losten en naar de kerk brachten. Hier wachtte koster Herman Wiltens, onder wiens supervisie de steen op zijn plaats werd gelegd.²⁶⁰ Nog voordat de begrafenis had plaatsgevonden waren aldus vele honderden guldens besteed. Een meer standaardzerk, als die voor burgemeester Wils, kostte in

²⁵¹ SAB, ORA inv.nr. 561 f. 31v-32 d.d. 20-07-1705.

²⁵² Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 54.

²⁵³ Het was gesitueerd bij de deur van het hoogkoor aan de zuidzijde tegenover de deur van de consistorie en was ter grootte van 63 voet.

²⁵⁴ SAB, ORA inv.nr. 540, f. 178v-179 d.d. 30-10-1671. Het graf bevond zich 'inden cingel voor den ingangh aende suijtsijde vande hooge choir', zie: SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 61 f. 64.

²⁵⁵ SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 61: f. 66-67.

²⁵⁶ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, hoofdstuk 5.

²⁵⁷ Timmermans, 'Barokke vroomheid en familiaal prestige'.

²⁵⁸ *Tax.* (1901), 32.

²⁵⁹ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 73-74.

²⁶⁰ Deze gegevens zijn ontleend aan: SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 535. Vergelijk de opmerking dat de maker van de grafzerk niet bekend is: Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwe-Kerk*, 397.

1632 vierentwintig gulden.²⁶¹ Op het eind van de zeventiende eeuw was zowel graf als uitvaart van gouverneur Weibnom te Breda bijzonder luisterrijk.²⁶² Het lijkt wel of de stad munt wilde slaan uit het feit dat hun gouverneur in 1691 (ten tijde van de Negenjarige Oorlog notabene) hier werd begraven, al stierf hij in bed in Den Haag en niet ergens op het slagveld. Van heinde en verre stroomden de mensen toe en de griffier van de domeinraad, Schuylenburg, hield een aparte lijkrede. Als overtuigd katholiek ligt Weibnom begraven op de plaats van het vroegere hoofdaltaar, onder een zerk van hardsteen ingelegd met wit marmer (zoals ook die van zijn opvolger Salisch).²⁶³

Het doodsbed en de begrafenis

Ziekten leidden meestal de dood in: dit was eerder bijvoorbeeld ook het geval geweest met drossaard Bernuy en zijn vrouw, die binnen enkele maanden van elkaar in 1613 stierven. Het gezin had in elk geval van diverse kanten medische hulp ontvangen. De vaste arts was schepen dr. Godefroy van den Broeck, wiens openstaande rekening van achtenveertig gulden terugreikte over een periode van acht jaar. Dat hij zijn cliëntèle in de hogere kringen zocht is niet verwonderlijk: dit bepaalde mede het succes van vrije beroepsoefenaren als hemzelf.²⁶⁴ In 1613 had apotheker mr. Jan Eelkens nog voor negen gulden aan medicijnen geleverd en had chirurgijn mr. Jan de Hooge ‘zoo van inbalsemen van den heere drossaerdt ende sijne hujsvrouwe, als van eenige curen aende dochter ende sone gedaen’ nog dertig gulden tegoed. Het balsemen van lichamen, dat wil zeggen het verwijderen van de inwendige organen, was een teken van rijkdom.²⁶⁵ Of dit ook in 1673 gebeurde bij de adellijke Anna van Nassau, bastaarddochter van Maurits, is niet duidelijk. Wel werd haar lichaam gewikkeld in ‘een wasschen kleet’ en werd er ‘eenich poijer’ gestrooid in de kist: niet alledaagse diensten, zoals geleverd door apotheker Johan van Alphen voor zevenentwintig gulden.²⁶⁶

Rijkdom was niet het enige onderscheid: religie was in dat opzicht nog vele malen belangrijker. De ritens rondom het katholieke sterfbed waren beduidend anders dan later voor protestanten golden.²⁶⁷ Onder katholieken vallen zes standaardelementen te onderscheiden die later slechts gedeeltelijk door de protestanten zouden worden overgenomen.²⁶⁸ In de eerste plaats de uitgebreide zorg voor de ziel van de overledene en daaraan verbonden rituelen rondom zijn lichaam, zoals toediening van het laatste sacrament, wijding van de aarde en bidden voor diens ziel. Dit alles stond in het teken van het tijdelijke verblijf van de ziel in het vagevuur en de redding hiervan door aardse bemiddeling met de uiteindelijke opname in de hemel.²⁶⁹ Dit punt zou als belangrijkste door de Reformatie worden weerlegd. Ten tweede de nadrukkelijke aanwezigheid van licht, als teken van goddelijke presentie, door middel van kaarsen. Voor raadsheer mr. Michiel Piggen moest bij zijn sepulture of representatie ‘ten eeuwigen dagen’ door de kerkmeesters een wassen kaars worden onder-

²⁶¹ SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 37: f. 29v.

²⁶² *Europesche Mercurius* (1691), 165; 190.

²⁶³ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwe-Kerk*, 421 e.v.

²⁶⁴ O'Day, *The professions*, 272.

²⁶⁵ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 342.

²⁶⁶ SAB, ONA inv.nr. 221, akte 28.

²⁶⁷ Den Boer, ‘Naar een geschiedenis van de dood’, 172-175.

²⁶⁸ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 263-264.

²⁶⁹ Marshall, *Beliefs and the Dead*.

houden, ‘brandende op eenen metalen kandelaer oftwel opte vergulde croone boven de sepultur.’²⁷⁰ Hier stond ten derde de soberheid van de rouwkleren tegenover met hun nadruk op de kleur zwart. Zwart was, behalve stemmig, ook chique: nabestaanden gingen erin gekleed en sterfhuis en kerk waren er tevens rijkelijk van voorzien. Dit zorgde er ten vierde tegelijk voor dat bijvoorbeeld blazoenen en andere prominente familiewapens des te duidelijker opvielen. Ten vijfde was het belangrijk aalmoezen te schenken aan de armen, die op hun beurt voor het zielenheil van de overledene konden bidden. Tot slot diende met een maaltijd feestelijk afscheid te worden genomen en vooral de gasten te worden bedankt. Aan al deze elementen kon meer of minder aandacht worden besteed, al naar gelang de beschikbare financiële middelen. Veel van de bijzonderheden omtrent dergelijke begrafenisrituelen zouden zonder het archief van de weeskamer niet zijn overgeleverd.²⁷¹ In het hiernavolgende zullen de gebeurtenissen rondom de dood van de katholieke schepen Pieter van den Broeck en diens zoon Huybrecht begin jaren dertig van de zeventiende eeuw centraal staan.²⁷²

Dokters waren vaak voorname schuldeisers aangezien hun kuren de patiënt zelden soelaas boden. Vaak ook bleken meerdere doktoren tegelijk werkzaam aan het ziektebed. Dr. Godefroy van den Broeck (fl. 51.-) en dr. Frederik van der Mye (fl. 15.-) waren de *medicinae doctores* die de schepen begeleidde. Waarschijnlijk gaan de consultaties veel verder terug in de tijd, want tevens werden behandelde ziektes opgegeven van de zoon en de toen inmiddels overleden dochter Syken. Dokters verschaften hun patiënten, net als vele andere middenstanders, dus uitgebreid krediet hoewel duidelijk niet onder het motto *no cure no pay*. Over het feitelijk ziektebeeld van de patiënt of de medicamenten wordt overigens zelden uitgeweid. Tevens waren er nog openstaande schulden bij de chirurgijn mr. Hendrik van der Linden (fl. 62-10) en de apotheker Anthonis Wissems (fl. 84-17). Bij de chirurgijn wordt speciaal gezegd dat het ‘het cureren van verscheijden accidenten’ van de dochter betrof, waarover consultaties waren gehouden met dr. Van den Broeck. Samenwerking tussen de diverse geledingen van de professie was gebruikelijk, waarbij de chirurgijn vaak voor het snijwerk en meer algemene praktische verrichtingen werd ingeschakeld. De apotheker tot slot leverde de medicamenten, die hij tevens zelf vervaardigde, en was als leverancier van meerdere markten thuis. Zijn winkelwaren strekten meestal ook uit naar voedsel en in dit geval verzorgde hij tevens het banket bij de dood van zoon Huybrecht.

Voor de familie was het ondertussen zaak zo eervol mogelijk afscheid te nemen: de begrafenis en alles wat hiermee samenhang was de laatste en misschien wel belangrijkste eer die men iemand kon geven.²⁷³ Het huis van de dode - of in elk geval de kamer waar hij lag opgebaard plus mogelijk de gang - was bekleed met zwarte baai (fl. 12-14), een soort laken. Hoewel dit niet nader wordt gespecificeerd, werd het sterfhuis mogelijk tevens gemarkeerd door de plaatsing van een lijkbaar voor de gevel. Begrafenisrituelen waren per regio echter verschillend in Staats-Brabant.²⁷⁴ Aan de buitenkant van het huis was het soms ook anderzins zichtbaar dat iemand was overleden. Bij Jacob Comans hingen in 1703 twee lantarens voor het huis ‘ten tijde de doode lichaemen boven aerde stonden’: hij en zijn vrouw waren binnen drie dagen van elkaar overleden. De lantarens werden voor anderhalve gulden ge-

²⁷⁰ SAB, ORA inv.nr. 489, f. 66-v d.d. 09-12-1588.

²⁷¹ Den Boer, ‘Naar een geschiedenis van de dood’, 185-186.

²⁷² Deze gegevens zijn ontleend aan: SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 675.

²⁷³ Houlbrooke, ‘Civility and Civil Observances’, 79-83.

²⁷⁴ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 459 e.v.

huurd.²⁷⁵ Familie en kennissen werden mondeling ingelicht door aanzeggers om bij de plechtigheid aanwezig te zijn; rouwbrieven kwamen pas later in de achttiende eeuw in gebruik.²⁷⁶ De processie naar de kerk was al evenzeer belangrijk. Het ging er daarbij vooral ook om de plaats van de overledene in de stedelijke gemeenschap te benadrukken. Gilden of broederschappen speelden daarom een belangrijke rol bij begrafenissen.²⁷⁷

In het geval van Pieter van den Broeck gold dat hij lid was van het schuttersgilde van St. Joris. Voor busmeester Goris van de Lemmer betekende dit dat, overeenkomstig de gildekaart, op kosten van de dode door de leden een ton bier werd genuttigd; mogelijk had de dode tevens nog wat absentiegeld uitstaan. De knaap van het gilde moest in de rouwstoet meelopen en bidden plus het blazoën (wapen) dragen. Het maken van de doodskist met blazoën kostte zeventien gulden en de kerkelijke rechten bedroegen fl. 107-14 verdeeld over maar liefst veertien aparte posten. Het leeuwendeel hiervan gold het luiden van de klok: zestig gulden. Deze bezigheid was verdeeld in een systeem van klassen: hoe meer luidingen, hoe duurder en deftiger.²⁷⁸ Verder moest de onderpastoor Alexander Sweniers in het toekomstige veertig zielfmissen lezen voor de dode à zestien gulden. Een hoge kostenpost betrof de levering aan was, vanwege de kaarsen die op en rondom de baar stonden opgesteld: Goris van de Lemmer kreeg hiervoor fl. 81-10 betaald.²⁷⁹ De laatste ceremonie, de feitelijke teraardebestelling, kostte daarentegen slechts acht gulden.

Zoals gezegd had Pieter nog een zoon van circa vijftien jaar oud genaamd Huybrecht. Ter vergelijking vallen voor hem op een aantal punten nog nadere details te geven. Na de dood van zijn vader werd hij enige tijd naar Antwerpen gestuurd, inclusief benodigde kleren en een bed, voor onder andere muziekklessen. Hij raakte echter ernstig ziek en wel zodanig dat er niets meer aan te doen viel. Bij terugkomst te Breda wachtte dezelfde chirurgijn als die zijn vader had behandeld. Van Huybrechts vrienden kreeg hij echter te horen ‘hem te laeten’, waardoor voor hem slechts een eenvoudig consult van twaalf stuivers restte. Huybrecht voelde het einde duidelijk aankomen en had zelf zijn naderende dood reeds geaccepteerd.²⁸⁰ Door middel van goede werken - inmiddels waren tot twee keer toe aalmoezen gegeven (fl. 11.-) - was Huybrecht zich aan het prepareren op het hiernamaals. Het was een teken van de ware christen reeds tijdens het leven te geven, in plaats van daarna.²⁸¹ Voor katholieken was het, in verband met toediening van het laatste sacrament, uiteraard zaak de pastoor erbij te halen indien de ziekte ernstiger vormen leek aan te nemen. Dit verklaart tevens de herhaalde aanwezigheid van pastoors als getuige bij testamenten.

Hoewel Huybrecht was opgegeven blijft het aantal doktersbezoeken desondanks uitzonderlijk hoog. Dr. Van den Broeck bracht vierentwintig bezoeken aan de patient, wat wijst op een bijna dagelijkse frequentie. Verder werd twee keer met zijn collega Van der Mye overlegd, die op zijn beurt daarnaast nog eens twaalf eigen bezoeken bracht. Het is niet onwaarschijnlijk dat Huybrecht dagelijks werd gepurgeerd al wordt dat niet met zoveel woorden gezegd. Een alternatief voor medisch

²⁷⁵ SAB, ONA inv.nr. 450, akte 71 d.d. 05-06-1704.

²⁷⁶ Zogenaamde ‘begræffenisrollen’ of rouwcedullen heb ik in het archief van de weeskamer niet aangetroffen. Zie op dit punt ook: Hokke, “‘Mijn alderliefste Jantielief’”, 70.

²⁷⁷ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 500-501. Vergelijk: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 124.

²⁷⁸ Voor de diverse klassen, zie: SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 161-v d.d. 29-07-1595.

²⁷⁹ Vergelijk: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 546.

²⁸⁰ Vergelijk: Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 195-196.

²⁸¹ *Ibidem*, 63.

ingrijpen zou een actieve vorm van stervensbegeleiding kunnen zijn in de vorm van pijnstilling. Doktoren waren bekend met het toedienen van opium, al brachten zij hiermee hun eigen positie en die van hun patiënt in gevaarlijk vaarwater.²⁸² Beiden schreven ook nog recepten uit: de medicamenten kwamen dit keer niet van een apotheker, maar van Marie van Zutphen 'inden hasenwint'. Verder kregen nog twee dienstmeiden van de executeur van het testament geld betaald voor verpleging van de zieke. Zij hadden hem dus bijgestaan tijdens zijn sterfbed; directe familie had Huybrecht niet meer. Verpleging vormde voor vrouwen een traditionele en belangrijke bron van inkomsten.²⁸³

Bij schrijnwerker Jan Poemaarts werd voor fl. 17-10 een doodskist besteld met blazen. Op de dag van de begrafenis werd viermaal met de grote klok geluid; de ornamenten en het altaar waren behangen; er was verlichting door middel van kaarsen; er werd gebeden; de zerk was gelicht en het graf gedolven. Met de ornamenten zal mogelijk het blazen of rouwbord van de familie zijn bedoeld, speciaal door de Italiaanse schilder Charles de Lasco vervaardigd, dat in de kerk werd opgehangen.²⁸⁴ Daarnaast maakte de schilder nog 32 kleine wapens die her en der stonden opgesteld. Van Huybrechts vader is bekend dat er twee bij de ingang van de kerk waren geplaatst, vier op de flambouwen en zes op het lijk. Opnieuw overtrof de zoon hier de vader: daar waar deze slechts zestien gulden hieraan had besteed, spendeerde hij fl. 23-16. Mogelijk dat gezien de hoeveelheid dit keer op elke flambouw een blazen was genageld. Voor al deze kerkelijke rechten - exclusief de diensten van de schilder - moest bijna honderd gulden worden betaald (fl. 93-2).

Daarmee was men er nog lang niet, want de kerkdienaren werden apart betaald: voor de diensten van de pastoor, diaken, subdiaken, kapellanen, muziek door de organist, koster voor het kruisdragen, een bidster en het voorlezen van acht missen moest fl. 31-16 worden betaald. Daarnaast werden 31 requiem-missen of diensten opgedragen, werd bij de baar gewaakt en werden de flambouwen ontstoken (fl. 19-18). Aan de baar was de nodige aandacht besteed, want het lijk was 'verchiert toegemaect' wat waarschijnlijk wil zeggen dat het in een apart doodshemd was gewikkeld. Dit plus het waken kostte nog eens bijna vijftig gulden (fl. 48-2). Baarkleden werden van oorsprong geleverd door de kerkmeesters, voor wie dit een deel van hun inkomsten vormde. Reeds in 1594 hadden zij geklaagd dat deze nu ook door anderen werden verhuurd, waarna zij wisten te bedingen dat eenieder die zijn eigen baarkleed meenam desondanks het vaststaande bedrag hiervoor aan hen moest vergoeden.²⁸⁵ Kerkenrechten als deze waren erg belangrijk voor hun inkomsten. De spectaculairste begrafenis gedurende het Spaanse interregnum, waren waarschijnlijk die van kanunikken als Kildonck en Hecx: alleen al aan kerkenrechten kostten deze fl. 128-13 en fl. 141-7 respectievelijk. Extra kosten kwamen vooral door het langdurig luiden van de klokken ('den bom deur') en de hoeveelheid flambouwen en kaarsen, in hun geval gedragen door de kapellanen.²⁸⁶

De lijkstaatsie van de zoon overtrof dus, ondanks zijn jonge jaren en geringe maatschappelijk bereik, in menig opzicht die van zijn vader. Dit valt tevens af te leiden

²⁸² Ibid., 205-207.

²⁸³ Kappelhof, 'De medische markt', 180-181 en ibidem, 'Vrouwen buitenshuis', 56-57.

²⁸⁴ Mr. Chaerl de Lasco was behalve (kunst)schilder tevens auditeur van het garnizoen. Zijn dochter Maria werd in 1629 het onderwerp van een wonderbaarlijke genezing, zie: *Tax. XXXV* (1928) 169 e.v. Hij stierf een ongenadige dood wegens sodomie in 1639. Een van zijn laatste opdrachten betrof in 1638 het vergulden van de 72 'bollen boven de croonen' (een kroonluchter) in de, inmiddels weer protestantse, kerk, zie: SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 36: f. 28v.

²⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 122v d.d. 23-10-1594.

²⁸⁶ SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 36 f. 29v; f. 31.

uit de 22 witte flambouwen (wit, omdat Huybrecht ongehuwd was) en zestien pond witte kaarsen voor de uitvaart (fl. 95-8). De jongens die de flambouwen droegen kregen gezamenlijk fl. 3-12, wat op een aantal stuivers per persoon zal zijn neergekomen. De dragers die het dode lichaam ter aarde brachten kregen beter betaald (fl. 17-10), al is niet bekend hoeveel en wie dit waren (waarschijnlijk de eerder genoemde vrienden). Voor de kist liep ditmaal de knecht van het stadhuis met het blazoen in zijn handen; tevens hielp deze na afloop met het schenken van de diverse wijnen. De uitvaart werd verder in elk geval bijgewoond door drie vrienden van buiten, voor wie rouwmantels beschikbaar waren gesteld. De lage kosten hiervan - negen stuivers - doen vermoeden dat ze zijn gehuurd. Het was verder gebruikelijk dat na afloop de familie de gasten aan tafel nodigde. Ook dit diende, gelijk de aanwezigheid van armen, oorspronkelijk ter nagedachtenis van de overledene met als bijbedoeling te bidden voor diens ziel. Bij Pieter van den Broeck werd voor vierentwintig gulden het glas geheven en voor zeven gulden en vier stuivers (wit) brood gegeten, een magere bedoening als men deze kosten vergelijkt met zijn zoon. Diens vrienden kregen na afloop een banket voorgeschoteld à fl. 32-18 met verder nog wit brood (fl. 5-6), Spaanse en Franse wijn (fl. 44-3) en lamsvlees (fl. 20-8).

Tot slot kreeg pastoor Vranx 'voor het iaergetijde ende denselven een iaer int sielboek op te lesen' nog drie gulden. De zoon leefde duidelijker dan zijn vader in de geest van de Contrareformatie, want er volgden nog legaten van honderd gulden aan de orden van de jezuiten en de capucijnen elk plus honderd gulden voor de armen. Voor het toekomstig lezen van zestig zielmissen werd nog eens dertig gulden gereserveerd; zijn vader had zichzelf slechts met veertig missen toebedacht. Onder de legaten bevond zich tevens geld voor het 'ciraet van st. Berbelen autær in de Grote Kerk': geld voor onderhoud hiervan was in bredere trek gedurende het Spaanse interregnum. Tot zes weken na zijn dood zou een wit baarkleed op de baar blijven liggen, waarna dit werd geretourneerd aan lakenkoper Lambrecht Willemsen van Erp. De baar stond opgesteld voor het altaar waar een gordijn van zwart laken voorhing. Het op- en afhangen hiervan plus zijn verdere diensten, leverde de lakenkoper veertig gulden op (fl. 40-6). Het behangen van het altaar lijkt een zeldzame aangelegenheid te zijn geweest in Breda. Zij komt verder niet voor in de kerkmeestersrekeningen en was mogelijk een herinnering aan Huybrechts' Antwerpse tijd, waar dit gebruikelijker was.²⁸⁷ De dode werd overigens geen rust gegund want er ontstond later enige frictie met de drost die voortijdig de wapens van de baar liet afhalen waarna ze notabene van hem moesten worden teruggekocht.

In de loop van de tijd zou het grote onderscheid bij begrafenissen te Breda eerder dat tussen protestants en katholiek worden, waarbij sommige van de hierboven genoemde elementen werden overgenomen en of aangepast terwijl andere werden afgeschaft.²⁸⁸ De aardse bemiddeling, waar bij katholieken zoveel de nadruk op werd gelegd, verviel in elk geval voor de groep regenten van na 1637. De kerkenrechten bestonden voor hen hoofdzakelijk nog uit klokluidingen; overige kosten voor het begraven, de kist en het maken van het graf waren afhankelijk van de leeftijd.²⁸⁹ Met de het luiden van de klok traden op den duur echter problemen van een geheel andere aard op: een verzwakking van de fundamenteën van de kerktoren, waardoor de klokken niet tot in het oneindige konden worden geluid. Verzorging van het dode lichaam had voor protestanten eveneens weinig of geen waarde. Wel werden ter

²⁸⁷ Vergelijk bijvoorbeeld: FelixArchief, Insolvente Boedelskamer, inv.nr. 708.

²⁸⁸ Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 182.

²⁸⁹ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1635-1662, f. 174v-176 d.d. 05-09-1640.

verdere regulering van de gang van zaken in de kerk begin jaren veertig door de magistraat twee lijkbidders aangesteld.²⁹⁰ Dit gebeurde in reactie op klachten over blijvende ‘roomse superstities’ bij het begraven. Uit een andere resolutie nog diezelfde dag genomen, blijkt namelijk dat oude gebruiken niet zomaar verdwenen in het overwegend katholieke Breda: het werd namelijk verboden ‘besijden oft omtrent de lijcken ende dootkisten eenige cruijssen, wassche oft andere kaersen te stellen, oft diergelijcke superstities te plegen.’²⁹¹ Toch wilden ook protestantse burgers in de kerk en meer speciaal rond het koor begraven blijven worden, zij het nu vooral om redenen van status (al valt spirituele intercessie als motief niet geheel uit te sluiten).²⁹² Buiten de muren van de kerk werd in het openbaar vooral de praktijk van het dodenmaal gehekelde, maar hier was sprake van een inmiddels zeer ingeslepen gewoonte.²⁹³

Het neveneffect van dit alles was een forse kostendaling. Oud-schepen mr. Michiel Ryers werd rond 1660 ten grave gedragen voor minder dan negentig gulden. Hij behoorde overigens zeker niet tot de rijksten onder de regenten: het is daarom goed mogelijk dat zijn executeurs extra op de kosten hebben gelet. Dit betekende echter geenszins dat hem voor dit bedrag onrecht werd aangedaan, aangezien het bewijzen van eerbied aan de overledene ook bij de protestanten voorop bleef staan. Aan vele andere leden van de stedelijke elite werd in Breda na 1637 voor soortgelijke of zelfs nog lagere bedragen de laatste eer bewezen. Voor om en nabij de honderd gulden was men wat betreft de kerkdienst klaar, zoals in 1705 bij oud-burgerkapitein Marten van Pietersom.²⁹⁴ Voor oud-schepen Cornelis Vingerhoets staan begin achttiende eeuw de meest uitgebreide gegevens ter beschikking. De kerkenrechten bedroegen in zijn geval bijna honderdvijftig gulden en waren daarmee dus aan de hoge kant. De lijkbidder en Maria Smits, die enige diensten in de kerk leverde, kregen ieder nog eens apart een paar guldens betaald. Het maken van de kist bedroeg iets meer dan dertig gulden, waarbij het versieren ervan met lint nog eens bijna negen gulden extra kostte. Ook protestanten waren dus niet wars van enige aankleding: de dragers van de kist kregen bijvoorbeeld op hun beurt zwarte handschoenen uitgereikt. Daarnaast werd een maaltijd gehouden of anders in elk geval brood uitgedeeld aan omstanders en of speciaal armen: de rekening van de bakker bedroeg bijna veertig gulden. Al met al kostte de begrafenis van Vingerhoets, een van de weinige renteniers onder de Bredase regenten, ruim tweehonderdvijftig gulden.

De politieke elite vond op zijn beurt wel een nieuwe manier om zich mee te onderscheiden: de optie van een begrafenis bij avond. Dit lijkt na 1637 langzaam in zwang gekomen en is mogelijk eerst alleen voor kinderen bedoeld geweest.²⁹⁵ In Breda werden traditioneel de ‘oude lieden’ voor de middag begraven en de kinderen erna.²⁹⁶ In 1653 klagen de kerkmeesters voor het eerst over de begrafenissen die sinds enige tijd ‘bij nachte’ zijn gedaan en besloten wordt de desbetreffende ordonnantie op dit punt aan te vullen. Het ging vooralsnog om ‘cleijne lijcken van

²⁹⁰ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 71.

²⁹¹ Ibidem, f. 70 d.d. 22-11-1641.

²⁹² Den Boer gaat niet dieper in op de functie van de begraafplaats binnen de kerk, zie: ibidem, 175-179

²⁹³ Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 486 e.v.

²⁹⁴ SAB, ONA inv.nr. 339, akte 12.

²⁹⁵ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 24 d.d. 26-05-1653 (verwijst naar d.d. 10-10-1651; deze resolutie is niet teruggevonden): het kerkenrecht te innen voor de kinderen die ‘bij avond ofte des nachts’ worden begraven; f. 29-32 d.d. 11 en 18-08-1653; ordonnantie d.d. 05-09-1640. Vergelijk Van Boven, *Begraven* (p. 13), die van een achttiende-eeuwse mode spreekt.

²⁹⁶ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1635-1662, f. 175.

ontijdige geboorten [miskramen] ofte den christelijcken doop niet ontfangen hebbende'. Bij sommige kinderen later in de zeventiende eeuw staat expliciet de vermelding dat zij 'stil' of bij 'nacht' werden begraven. Ook dit duidt dus eerder op het tijdstip dan het feit dat de ouders hier zo min mogelijk ruchtbaarheid aan wilden geven. Dit laatste kan overigens eveneens een rol hebben gespeeld, maar de algemene kindersterfte was te hoog om grote emotionele waarde aan hun dood te hechten.

Achterliggende gedachte voor juist de elite om voor dergelijke begrafenissen te opteren was hun relatieve eenvoud en het meer private karakter ervan.²⁹⁷ De riten rond de begrafenis waren danig overhoop gehaald ten gevolge van de Reformatie. Door voor de avond te kiezen schiep men in eerste instantie exclusiviteit, gepaard gaande met meer vrijheid van handeling dan bij de openbare vertoningen van overdag het geval was. Toen in 1683 een Amsterdamse schepen 's avonds werd begraven, werd dit slechts bij hoge uitzondering toegestaan.²⁹⁸ Een begrafenis in de avonduren was uiteraard tevens een vorm van luxe. Uniek was in dat geval de inscenering met flambouwen in de optocht die voor een aparte sfeer zorgden. De zesentwintig flambouwen die de plechtigheid van Cornelis Vingerhoets begeleidden op 28 augustus 1709 kwamen bij elkaar op negentien gulden en tien stuivers.²⁹⁹ Dit soort gelegenheden kon daarentegen op één onwillig oor rekenen: de kerkenraad had een dergelijke ceremonie liever niet, maar stond deze tegen extra betaling wel toe.³⁰⁰ In Breda werd hiervoor een boete van vijfentwintig gulden gerekend. Het ophouden van status kon in dat geval echter belangrijker zijn dan toereikende middelen. Een lid van de regentenfamilie Wachmans, wiens boedel zwaar was belast met schulden, kreeg in 1678 van de magistraat kwijtschelding van deze boete opdat hij toch 's avonds kon worden begraven.³⁰¹

Ook vooraanstaande katholieken als Elizabeth van Nassau en mr. Johan van Laarhoven gingen eind jaren zeventig al in deze trend mee. Opmerkelijk is daarom de uitdrukkelijke wens van een andere voorname inwoner, Maarten Kip, in 1708 te worden begraven 'des daags, ende niet des nagts of avonds'. Kennelijk was dit al zo'n standaardgewoonte geworden onder de stedelijke elite, dat het tegendeel uitdrukkelijk moest worden gestipuleerd.³⁰² Tenslotte moesten de eigen wensen rondom een begrafenis altijd door anderen worden uitgevoerd wat tot onaangename verrassingen en disrespect kon leiden.³⁰³

Voordat een dode daadwerkelijk was begraven zaten zowel aan de organisatie van zijn laatste eerbetoon als de uitvoering ervan dus vele aspecten. Sociale wenselijkheid en beschikbare middelen gingen hier hand in hand. De vaste kosten van begrafenissen lijken niet speciaal te zijn gestegen; hooguit was er verschil in gebruikte materialen. De door de weeskamer bij meesterschrijnwerker Hendrik Ansems bestelde doodskist voor Cornelis Vingerhoets plus de bekleding ervan en de schroeven kostte fl. 32.-.³⁰⁴ De doodskist voor mr. Michiel Ryers een halve eeuw eerder kostte daarentegen ongeveer de helft: zeventien gulden, een vrij standaardbedrag.³⁰⁵ Speciaal de randvoorwaarden bij begrafeniskosten lijken in de loop van de

²⁹⁷ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 272-273.

²⁹⁸ Bontemantel, *De regeeringe van Amsterdam*, II, 75.

²⁹⁹ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 1022, f. 45v.

³⁰⁰ Vergelijk: Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 183.

³⁰¹ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 214 d.d. 18-11-1678.

³⁰² NA, Collectie Taalman-Kip inv.nr. 14: testament d.d. 15-12-1710.

³⁰³ Whyman, *Sociability and power*, 33-37.

³⁰⁴ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 1022, f. 44v.

³⁰⁵ *Ibidem*, inv.nr. 834, f. 33v.

tijd nauwlettender in de gaten te zijn gehouden, zonder dat dit ertoe leidde dat de dode onvoldoende respect werd betoond want dat was toch de voornaamste functie van een begrafenis.³⁰⁶

Rouwmantels voor genodigden werden bij voorbeeld in toenemende mate gehuurd van weeshuizen, voor wie dit een belangrijke bron van inkomsten werd, en verder beperkt in aantal. Voor bedienend personeel bleef het desondanks gebruikelijk dat zij geld kregen voor een passend rouwkleed plus een legaat. De dienstmeid van Cornelis Vingerhoets, Johanna Maria Schouten, kreeg hiervoor uit de nalatenschap van haar voormalige werkgever honderd gulden ter beschikking gesteld.³⁰⁷ Dit was beslist een bovengemiddeld bedrag; meestal was de helft of nog minder gebruikelijk: als legaat ontving zij bovendien ook nog eens driehonderd gulden. Familieleden daarentegen moesten hier steeds meer zelf zorg voor dragen, wat ook uit de inboedels blijkt waar later in de zeventiende eeuw losse exemplaren voorkomen. Maarten Kip betaalde naar eigen zeggen ruim drieduizend gulden voor de 'begravenis en rouw' van zijn vrouw in 1705 in de Grote Kerk van Breda, een uitzonderlijk hoog bedrag. In zijn geval had het graf 'slechts' fl. 387.- gekost, wat nog altijd ruim fl. 2.500.- overlaat voor overige kosten. De grafzerk wordt weliswaar tot een van de fraaiste in de kerk gerekend en zal ongetwijfeld veel geld hebben gekost, maar hier rest slechts de suggestie dat de kosten voor de rouw - de sociale randvoorwaarden als een feestmaaltijd na afloop - uitzonderlijk hoog zijn geweest.³⁰⁸ Geld vormde in zijn geval echter geen probleem: hij had de begrafenis contant betaald omdat hij voldoende goud en zilver 'in cassa' had. Later vond hij het ook niet meer nodig deze kosten alsnog op de boedel te verhalen.

De kosten voor katholieken bleven daarentegen standaard hoger vanwege andere gebruiken. Voor advocaat mr. Quirinus Bernardus Schalck bedroegen de uitvaart, kerkrechten 'ende verdere diensten ontrent t'lichaem ... omme dat eerlijck naer sijnen staet ter aerde te brengen' in 1689 fl. 662.- en twaalf stuivers.³⁰⁹ Voor katholieken bleef het ook mogelijk om in de Grote Kerk te blijven worden begraven: de wijding van de aarde gebeurde in dat geval gewoon buiten de kerk. De begrafenis van koopman Franchois Woutiers in 1688 toont eveneens nog alle katholieke rituelen.³¹⁰ Bijzonder in zijn geval was de leverantie van tien 'versilverde laurieren handttacken' voor de dragers. Deze werden geleverd door drukker Cornelis Seldenslag en waren waarschijnlijk als gift bestemd.³¹¹ Behalve voor de twee lijkbedders, die in dienst van de stad waren, werden aan de dragers tevens nog tien paar handschoenen uitgedeeld als memento. Het werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds gebruikelijker om onder de gasten giften te verspreiden; in Engeland had dit toen reeds een grote vlucht genomen.³¹² Te Breda werden vanaf eind zeventiende eeuw steeds vaker begrafenislepels ter memorie meegegeven aan degenen die de kist droegen.³¹³ Voor de dragers van het echtpaar Comans-Van der Dussen, die in korte tijd overleden, werden in 1703 door zilversmid Johan Bareuth aldus twintig zilveren lepels gemaakt tegen een prijs van fl. 72-11. Deze dragers werden ook nog eens apart uitgedost met 'krep tot lampers' en 'swarte stofflindt' voor zeventig gulden.

³⁰⁶ Houlbrooke, 'Civility and Civil Observances', 75-76.

³⁰⁷ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 1022, f. 42.

³⁰⁸ Zie voor het graf verder: Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwkerk*, 423.

³⁰⁹ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 28 d.d. 07/24-01-1690.

³¹⁰ SAB, ONA inv.nr. 222, akte 30 d.d. 02-04-1689.

³¹¹ Vergelijk: Streng, 'Stemme in staat', 311.

³¹² Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 274; 276-277; 282-283.

³¹³ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 56.

Buitenlanders vonden de begrafenisrituelen in de Republiek überhaupt maar sobere bedoeningen.³¹⁴ Dit klopt in zoverre dat de overheid in de loop van de zeventiende eeuw vergeefs maatregelen nam tegen bijvoorbeeld het houden van de feestmaaltijden, een maatregel die in 1731 ook in de generaliteitslanden werd ingevoerd.³¹⁵ Wel hadden reizigers oog voor de wapenborden die in de kerk waren opgehangen. Slechts één zo'n bord is voor Breda bewaard gebleven: dat van Maria van Alphen, vrouw van schepen Johan van Bergen, uit 1668. Enige jaren na het overlijden van stadhouder Bernagie werd opgemerkt dat zijn wapen in de Grote Kerk 'int parck van de hr. Van der Schoot' hing. Dit was verklaarbaar aangezien Bernagies moeder Ida van der Schoot was geweest: haar zoon was in eerste instantie bijgezet in het familiegraf van haar man. Vier jaar na dato diende het wapenbord echter verplaatst te worden naar de nieuwe rustplaats.³¹⁶ In 1714 voerde de magistraat voor ophanging van rouw of wapenborden in de kerk drie verschillende prijsklassen in met als duurste een 'dubbele casse oft groot waepen' (zoals die van Maria van Alphen) van vijftig gulden, gevolgd door een 'halve klasse' van fl. 13.- en een 'ruijte' voor zes gulden en tien stuivers.³¹⁷ Tot 1792 zouden er 68 wapenborden in de Grote Kerk worden opgehangen waarvan maar liefst 64 in de duurste categorie vielen.³¹⁸ Hier werd duidelijk niet op bezuinigd, integendeel: de wapens dienden er juist voor om te worden gezien.

Het gebruik van rouw- of klaagdichten (lofzangen op het karakter en leven van de overledene) lijkt in de Republiek pas in de achttiende eeuw meer standaard te zijn geworden.³¹⁹ Voor brouwer Cornelis van Erfrenten is desondanks uit 1679 een rouwdicht bewaard gebleven gedrukt op zijde.³²⁰ De tekst draagt een sterk religieus karakter: hij wordt geëerd om zijn lang en godvruchtig leven, onder andere blijkend uit het 'vollick-rijckst geslacht' van Breda dat hij naliet. Zijn vele zonen boden in dat opzicht voldoende perspectief voor dynastieke voortzetting. Op een meer persoonlijk vlak wordt Cornelis geroemd vanwege zijn dienstbaarheid aan de kerk als lidmaat en aan de stad als burgerkapitein, tienraadsman en weesmeester. Advocaat Schalck liet zes jaar later iets soortgelijks maken, maar dan ter ere van zijn huwelijk. Deze tekst is fraai afgezet met een oriëntaalse omlijsting van bloesem en vogels en, evenals de vorige, gedrukt door Seldenslag die kennelijk steeds meer gespecialiseerde diensten ging leveren naast het boekdrukken.³²¹ Het huwelijksgeluk duurde helaas nog geen jaar.

Conclusie

Regenten konden van de wieg tot het graf rekenen op steun van hun familie: sterker nog, bij gebrek aan sociale regelingen waren zij voor bescherming op elkaar aangewezen. In bredere zin bestond de familie uit (schoon)ouders, broers en zussen, nichten en neven en leden van de huishouding (dienstpersoneel). Belangrijke mo-

³¹⁴ Houlbrooke, 'Civility and Civil Observances', 80-81.

³¹⁵ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 486 e.v.

³¹⁶ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 291 d.d. 22-10-1680. In de kerkmeestersrekening voor 1679-80 is inderdaad sprake van het (her)begraven van het lijk van de stadhouder à zestien gulden, zie: SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 76 f. 52v.

³¹⁷ SAB, OSA inv.nr. 41: NM 1713-5, f. 104v-105 d.d. 19-02-1714.

³¹⁸ *Tax.* (1905) 101-106.

³¹⁹ Vergelijk voor Gouda: De Jong, *Met goed fatsoen*, 176, 179. Zie voor Engeland: Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, hoofdstuk negen.

³²⁰ Zie de illustratie bij Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen', 44.

³²¹ Zie de illustratie bij Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 115.

menten in ieders leven werden vanuit dynastieke belangen aangestuurd of het nu naamgeving betrof, huwelijken, voogdijregelingen of begrafenissen. Op het eind van de zeventiende eeuw bleek met name in de liefde desondanks meer persoonlijke keuzevrijheid mogelijk, maar tegen een prijs. Wie trouwde voor liefde riskeerde te worden uitgesloten van de erfdeling, evenals in het geval van twee geloven op één kussen. Ook na 1637 bleven er binnen het patriciaat banden bestaan tussen katholieke en protestante families als erkenning van hun gelijkwaardigheid, al was dit beduidend minder dan voorheen het geval was. Het sociale karakter van Breda was langzaam aan het veranderen.

In de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw kozen de regenten, behalve patriciaat uit andere steden in de regio, in toenemende mate voor officieren uit het Staatse leger als geschikte huwelijkspartners. Sociale exclusiviteit was vooral weggelegd voor de importregenten met hun veelal Haagse connecties en zij die er eigen familiebanden op nahielden met de Zuidelijke Nederlanden. Hun leefwereld was gedeeltelijk een andere: zij vormden hun eigen netwerken, losstaand van Breda. Voor veel patriciabelen, hetzij buitenstaander hetzij inheems, vormde een huwelijk binnen de politieke elite de sleutel tot hun eigen verkiezing. Op deze wijze wisten enkele regentenfamilies, hoewel niet langer onder hun eigen familienaam, meer greep op de macht te houden dan op het eerste gezicht lijkt.

Naast geloof en herkomst zorgde rijkdom eveneens voor groeiende verschillen binnen de stedelijke elite in de wijze waarop hun leven vorm werd gegeven. De versobering, die de protestanten bijvoorbeeld duidelijk voorstonden bij begrafenissen, werd ten dele bewaarheid. Tegelijkertijd wilde de nieuwe politieke elite zich op dit terrein kunnen blijven onderscheiden en schakelde daarom over op begrafenissen bij avond. Voor de katholieken daarentegen bleef een rijke aankleding tijdens en na de plechtigheid een essentieel onderdeel vormen van hun identiteit.

Tussen Oranje en Spanje